

Фарида Каримова

*Ўзбек
адабиётида
дебоचा*

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги
Наманган Давлат университети**

Фарида Каримова

**ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА
ДЕБОЧА**

Тошкент
“MUMTOZ SO’Z”
2008

83.3(5Ў)
К25

Каримова, Фаридо.

Ўзбек адабиётида дебоча/ Ф.Каримова; Масъул муҳаррир
Ҳ.Болтабоев. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. – 121 б.

Монографияда ўзбек адабиётида дебочаларнинг пайдо бўлиши ва ривожи, унда Алишер Навоийнинг ўрни, шунингдек, Нодира, Нодир-Узлат, Амирий, Мунис, Огаҳий, Шавқий, Муҳсиний, Фақирий, Табибий дебочалари тадқиқ этилган. Дебочаларнинг шоирлар ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги аҳамияти ёритилган.

Монография адабиётшунослар, магистр ва талабаларга мўлжалланган. Шунингдек, ундаги маълумотлардан умумтаълим мактаблари, академик лицей ва коллежлар ўқитувчилари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Ҳ.Болтабоев

Наманган давлат университетининг Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.(10-сон баённома, 2008 йил 5 июль)

Такризчилар: ф.ф.д., проф. Ҳ. Ҳомидий

ф.ф.н., доц. М. Сулаймонов

№879-2470/2008
ISBN 978-9943-363-06-9

© «MUMTOZ SO'Z»,2008.
© Ф.Каримова, 2008.

КИРИШ

Ўзбек адабиётида девонларга ёзиладиган дебочаларнинг вужудга келиши Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ. Дебочанинг дастлабки намуналари форс-тожик шоирлари ижодида учрайди. Ҳазрат Навоий бу соҳадаги тажрибаларни чуқур ўрганди, уларга ижодий муносабатда бўлди ва девонларини бетакрор дебочалар билан безади. Қадимда Шарқ халқлари адабиётида барча асарларни анъанавий муқаддима билан бошлаш одат тусига кирган эди. Бу ҳақда профессор Н.Маллаев ўзининг «Анъанавий муқаддимот ҳақида» номли мақоласида алоҳида таъкидлаб ўтган¹. Адабиёт тарихида яратилган турли жанрдаги асарларнинг кириш қисми, анъанага мувофиқ, ҳамду наът билан бошланган, асар бағишланган шахс ва унинг мадҳига кенг ўрин берилган, асарнинг ёзилиш сабаблари ҳамда асарда қўйилган масалалар баён этилган. Ўзбек адабиётининг илк намуналари бўлган «Девону луғотит-турк» (Маҳмуд Қошғарий), «Кутадғу билиг» (Юсуф ҳос Ҳожиб) «Қиссайи Рабғузий»(Рабғузий), «Муҳаббатнома» (Хоразмий) «Тазкират уш- шуаро» (Давлатшоҳ Самарқандий) каби асарларда шу характердаги анъанавий муқаддималар мавжуд. Алишер Навоийнинг барча асарлари ҳам анъанавий муқаддима билан таъминланган бўлиб, уларнинг характери турличадир. Бунга «Хамса», дostonлари, «Назм ул-жавоҳир», «Арбаъин», «Мажолис ун-нафоис», «Мезон ул –авзон», «Муншаот», «Маҳбуб ул –қулуб» каби асарларнинг муқаддималарини мисол келтириш мумкин.

Девон дебочаларини одатдаги муқаддималардан фарқлаш лозим. Дебоча ва муқаддима ўртасида ўхшаш жиҳатлар бўлсада, улар биридан фарқланади. Дебочалар девонлар учун махсус ёзилади. Бинобарин, дебоча алоҳида адабий жанрми ёки жанр эмасми? деган саволнинг келиб чиқиши ҳам табиий. Навоийшунос олим А.Ҳайитметов илк марта ўзбек адабий- танқидий қарашларини ифодаловчи шакллардан бири сифатида

---

¹ Маллаев Н. Анъанавий муқаддимот ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1971. 1-сон.-Б.10-12.

Алишер Навоий дебочаларига мурожаат қилади¹. Адабиётшунос олим Б.Валихўжаев эса дебочаларни ўзбек адабий-танқидий қарашларининг ифодаланиш «жанр» ларидан бири, деб эътироф этади². Шунингдек, афғон олими Муҳаммад Якуб Воҳидий Жузжоний Алишер Навоий асарларини тавсифлар экан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасини «Хутбаи давовин» деб атайти ва шоирнинг алоҳида асарлари қаторида тилга олади.

Дебоча ўзига хос адабий бошланма манба сифатида девоннинг узвий қисмидир. Дебочада адабиётшунослигимизнинг маълум масалалари муайян композицион изчилликда баён этилади. Улар шарқона мумтоз услубда битилиб, баёнда сажъ санъатини қўллаш устунлик қилади. Шунингдек, у ранг-баранг бадиий тасвир воситалари орқали ифода этилади.

Профессор Н.Маллаев юқорида келтирилган мақоласида дostonлардаги муқаддималарнинг ҳар томонлама чуқур ўрганилишининг муҳимлигини, улар билан асарнинг моҳияти, етакчи тенденциялари ўртасида боғланиш борлигини тўғри таъкидлаган эди. Бу фикр девон дебочаларига ҳам тааллуқлидир. Хусусан, Навоий дебочаларидаги шарҳларсиз шеърларнинг яратилиш тарихи, мавзулар доираси, ғазалачилик соҳасида шоир эришган ютуқлар, адабий янгилиги ва ҳоказо масалалар моҳиятини англаб олиш қийин.

Ўзбек адабиёти тарихи масалаларини ўрганишга бағишланган қатор тадқиқот ва мақолаларда ўзбек адабиётидаги дебочалар ва уларда қўйилган айрим масалалар ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар мавжуд.

Ўзбек адабиётида Навоий дебочалари ва уларда қўйилган масалалар тўғрисида биринчи марта фикр билдирган адабиётшунос олим А.Ҳайитметовдир³. Адабиётшунос олим ўз тадқиқотида Алишер Навоий

---

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. –Тошкент: 1959.

² Валихўжаев Б. XV-XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. / СамДУ асарлари, янги туркум, 138-чиқарилиши. –Самарқанд: 1964. –Б.35.

³ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. –Тошкент: 1959.

адабий-танқидий қарашларини ўрганишда шоир дебочаларининг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиб беради. Хусусан, Навоий устозлари ва замондош шоирларга бўлган муносабатини кузаташ борасида, шоир ғазалларининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда дебочадаги маълумотлар ниҳоятда муҳимдир.

Атоқли навоийшунос олим Ҳамид Сулаймоннинг «Ҳазойин ул-маоний» матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари»¹ номли тадқиқотидан кўринадики, «Ҳазойин ул-маоний» нинг яратилиши, унинг тузилиши ва девонларининг номланиши, шунингдек, девонларга кирган шеърларининг ёш чегараларини аниқлашда дебочадаги маълумотлар муҳим аҳамият касб этади.

Навоийшунос олим Ё.Исҳоқовнинг Навоий шеърляти ва унинг поэтикаси устида олиб борган кўп йиллик изланишлари ҳам бу жиҳатдан эътиборга моликдир.² Олим «Навоийнинг илк лирикаси» тадқиқотида шоирнинг форс-тожик адабиётидаги анъаналарга муносабати ва ғазалчилик соҳасидаги янгилиги масаласини ўрганишда дебочалар муҳим манбалардан бири эканлигини кўрсатиб беради. «Навоий поэтикаси» китобида эса шоир ғазалларининг мавзуси, тузилиши, услуби, бадиияти, қисқаси ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилар экан, улкан бир очқич сифатида дебочаларга мурожаат этади. Бу билан шоир девонларидаги ғазалларни ўрганишда дебочанинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини кўрсатиб беради. Ё. Исҳоқовгача ўзбек ғазалчилиги масалалари билан шуғулланган олимлар девон дебочаларига етарлича аҳамият бермаганлари сабабли бу тадқиқот ниҳоятда қимматлидир

М.Солиҳованинг «Алишер Навоий девонларига ёзилган дебочаларда

---

¹ Сулаймон Ҳ. «Ҳазойин ул-маоний» матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари / Ҳазойин ул-маоний, 4-жилдлик, 1-жилд. –Тошкент: -Б.-5-28.

² Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. –Тошкент: 1965. Ўша муаллиф. Навоий поэтикаси. –Тошкент: 1983.

шоир биографиясига оид маълумотлар»¹ мақоласида дебочаларда шоирнинг ҳаёти, асарларининг ёзилиш тарихи, устозлари ҳақида маълумотлар мавжудлиги тўғри таъкидлангани ҳолда, бу масалаларнинг айримлари, хусусан, шоир девонининг ғоявий-бадиий жиҳатдан мукамаллиги, кексаликдаги хасталиги ҳақидаги фикрлар чала ва юзаки ёритилган. Алишер Навоий дебочаларини ўрганиш борасида ҳассос олим В. Зоҳидовнинг хизматлари алоҳидадир.² Муаллиф «Дебочанинг сири» мақоласида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ўртасидаги муносабатларни, айниқса, мамлакат ҳукмдорининг улуғ шоир ижодига бўлган муносабатини «Ҳазойин ул-маоний» дебочаси асосида тўғри ёритишга ва холис баҳолашга ҳаракат қилади. «Яна бир дебочанинг шаҳодати» мақоласида «Бадоеъ ул-бидоя» дебочаси асосида Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилади, девоннинг яратилиш тарихини баён қилади.

Кейинги пайтларда Навоий ижодий меросини чуқур тадқиқ этиш борасида самарали иш олиб бораётган навоийшунос олимларнинг бири С. Ғаниеванинг шоир насрий мероси устида олиб борган изланишлари характерлидир. С. Ғаниева «Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари»³ номли тадқиқотида шоирнинг 13 номдаги турли насрий асарлари ҳақида фикр юритар экан, улар қаторида девонларга ёзилган дебочаларга ҳам алоҳида тўхталади. Адабиётшунос олима «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Ҳазойин ул-маоний» дебочаларининг қисқача ғоявий мазмуни, ўзига хос хусусиятлари, бадиияти тўғрисида ўз мулоҳазаларини баён этади, уларнинг «ўша давр насрининг ёрқин намунаси» эканлигини тўғри таъкидлайди.

Алишер Навоий дебочаларига А. Абдуғафуровнинг изланишларида

---

¹ Солиҳова М. Навоий дебочаларида шоир биографиясига доир маълумотлар // Адабий мерос, 1-жилд. – Тошкент: 1968. –Б.94-95.

² Зоҳидов В. Дебочанинг сири. Ҳаётбахш бадиият тароналари. –Тошкент: 1975. –Б.119-136. Ўша муаллиф. Яна бир дебочанинг шаҳодати. Жаҳон бадиияти зарварақлари. –Тошкент: 1980. –Б.282-298.

³ Ғаниева С. Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари // Ўзбек насри тарихидан. –Тошкент: 1982. –Б.36-59.

махсус эътибор берилади¹. Олим дастлаб «Бадоеъ ул-бидоя» деб очаси Хусайн Бойқаро рисоласининг ёзилган вақтини аниқлашда муҳим аҳамият касб этиши борасида мушоҳада юритган эди. Муаллиф «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиши санаси» номли мақоласида эса бу девон, кўп адабиётларда таъкидлаб келинганидек, 1472-76 йилларда эмас, балки 1478-79 йилларда тартиб берилган, деган хулосага келади.

Кейинги йилларда адабиётшунос олима Л.Серикова томонидан «Хазойин ул-маоний» муқаддимасининг рус тилига таржима қилиниши эътиборга лойиқдир². Олима таржимонлардан буюк мутафаккир асарларининг фақат тўлиқ таржимасини талаб қилиш зарурлиги тўғрисидаги фикрни илгари сурган эди. Таржима соҳасидаги бу камчиликни тугатишга интилан олима «Хазойин ул-маоний» деб очасини тўлиқ таржима қилишга киришади ва бу ишни муваффақиятли амалга оширади.

Умуман, Алишер Навоий деб очаларидаги масалалар ниҳоятда кенг қамровлидир. Уларни атрофлича тадқиқ этиш деб очаларнинг адабиётимиз тарихини ёритишда муҳим илмий-адабий манбалардан бири сифатидаги аҳамиятини белгилашга ёрдам беради.

---

¹ Абдуғафуров А. «Рисолаи Хусайн Бойқаро»нинг яратилиш тарихидан // ўзбек тили ва адабиёти. -1972. 3-сон. –Б.15-18. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва адабиёти. -1989. 4-сон. –Б.3-13.

² Серикова Л. Предисловие к «Сокровишнице мислей» Алишера Навои / Адабий мерос. -1984. 1-сон. –Б.15-21; 2-сон. –Б.54-59.

1-БОБ. ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ДЕБОЧА ВА УНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШ ТАРИХИ

Ўзбек адабиёти тарихидаги дебочалар узоқ тарихга эга бўлиб, шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишда муҳим адабий манбалардан бири ҳисобланади. Дебочалар фақат девонларга битилади ва бошқа асарлардан масалаларнинг кўйилиши ва мазмуни, композицияси, баён услуби каби кўпгина жиҳатлари билан тубдан фарқ қилади. Айниқса, дебочалар шоирнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар, адабий фаолияти, асарларининг яратилиш тарихи, адабий-эстетик қарашларини ифода этиши жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади.

Дастлаб дебоча истилоҳига турли манбаларда берилган таърифларга назар ташлайлик. «Фарҳанги забони тоҷики»да унинг маънолари шундай изоҳланади: «Дебоча - 1. Либоси рўйи шоҳонаи аз дебо дўхтаршуда, ки бор зару ҷавохир зинат меводаанд. 2. Аввали муқаддимаи китобҳои қадим, ки бор зарҳал ва рангҳои пурҳикмат ороиш дода мешуд. 3. Мач. сарсухан, муқаддима, пешгуфтор. 4. Мач. аввал, ибтидои ҳарчиз. 5. Мач. рухсора, рўй».¹ Таржимаси «Дебоча - 1. Қимматбаҳо ипак матодан тикилган ва зару ҷавохир билан зийнат берилган шоҳона либос. 2. Зарҳал ва қимматбаҳо ранглар билан сайқал берилган қадимги китоблар муқаддимаси. 3. Маж. сўзбоши, муқаддима, кириш сўзи. 4. Маж. аввал, ҳар нарсанинг ибтидоси. 5. Маж. юз, чехра, бет».

Юқоридаги таърифдан кўринадики, қимматбаҳо ипак матодан тикилган ва зару ҷавохир билан зийнат берилган шоҳона либос, зарҳал ва қимматбаҳо ранглар билан сайқал берилган қадимги китоблар муқаддимаси /яъни 1-варағи/ дебоча деб аталади. Шунингдек, мажозий маънода сўз боши, муқаддима, ҳар нарсанинг ибтидоси ҳамда юз, чехра, бет маъноларини ҳам ифодалайди.

---

¹ Фарҳанги забони тоҷики, чилди I, М., 1969, сах. 360-61.

«Ғиёс ул-луғат»да келтирилган таърифда дебоча подшоҳларнинг безакдор устки кийими, китобнинг зийнат берилган биринчи варағи маъноларини ифодалаши айтиб ўтилади. Шу билан бирга, «Ғиёс ул-луғат» муаллифи турли манбаларга таянган ҳолда дебочанинг қуйидаги маъносига ҳам тўхталади: «... ва ба муносабати ороиш хутбаи китобро низ гўянд. Ба баъзе муҳакқиқон навиштаанд, ки дебоча ба ёи маъруф ва чими арабӣ (яъне дибоча) лафзи арабист, ба маънии чехра ва рўй ва рухсора (аз «Канз») чун хутбаи китоб ба манзалаи рўи китоб аст, лиҳозо хутбаи китобро низ мачозан дебоча гуфтанд».¹ Таржимаси: «... китоб хутбасини (бошланиш қисмини) безаш муносабати билан айтилган кириш қисмига ҳам дебоча дейилади. Яна бу сўзнинг ҳақиқатини аниқловчиларнинг баъзилари ёзадиларки, Дебоча сўзи бизга маълум юқоридаги йо ҳарфи билан ва арабча жим ҳарфи билан ифода этилганда арабча лафз бўлиб, чехра, юз, ёноқ деган маъноларни билдиради. («Канз ул-луғат»да шундай дейилган).

Чунки китобнинг хутбаси (кириш қисми) китобнинг юзи даражасидадир. Шунинг учун китобнинг хутбасини (кириш қисмини) ҳам дебоча (дебоча) деб аташган».

Юқоридаги таърифлардан кўринадики, барча китобларнинг кириш қисмлари дебоча деб аталган. Шу ўринда дебоча истилоҳ сифатида кенг ва тор маънода қўлланилишини назарда тутиш лозим. Дебоча истилоҳи кенг маънода барча асарларнинг кириш қисмларини ифодалайди ва кўпинча муқаддима деб юритилади. Тор маънода эса девонларга ёзиладиган кириш сўзларни англатади ва бевосита «дебоча» деб аталади.

Адабиётшуносликка оид катор луғатларда ҳам юқоридаги манбаларга асосланган ҳолда шунга ўхшаш таърифлар берилади.² Лекин турли тилларда яратилган барча адабиётшунослик терминлари луғатларида берилган

¹ Муҳаммад Ғиёсиддин бинни Жалолиддин бинни Шарофиддин. "Ғиёс ул-луғат", иборат аз се чилд, чилд I. – Душанбе, 1987, сах. 460.

² Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Тошкент: 1970. –Б. 190. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: 1981. –Б. 217. Б.В.Миллер. Персидско-русский словарь. – М., 1953. – Б.668.

таърифлар дебочанинг моҳиятини тўлиқ очиб бера олмайди. Фақат дебочаларни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва шу асосда уни мукамал таърифлаш мумкин.

Девон дебочалари ўзига хос хусусиятларга эга ва кўп жиҳатлари билан муқаддималардан фарқ қиладиган ҳодисадир.

Дебочалар энг аввало ўзига хос композицион тузилишга эга бўлади: ҳамду наът билан бошланиб, сахву хатолар учун узрхоҳлик билан яқунланади. Шоир ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар, давр ҳукмдори мадҳи, шоирнинг ўз устозларига бўлган муҳаббати, девон мундарижаси билан таништириш каби қатор масалалар дебоча композициясида муҳим ўрин эгаллайди.

Фикрлар баёнидаги жимжимадорлик, образлилик, яъни дабдабали шарқона услубнинг ҳукмронлиги дебочаларга хос муҳим хусусиятлардандир. Бунда дебоча муаллифи фикрларини узундан узоқ жумлалар, мураккаб ташбеҳлар, истиора ва образли параллелизмлар орқали ифодалашга интилади. Бу услуб Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоийдан тортиб XIX ва XX аср шоирлари томонидан яратилган дебочалар учун ҳам характерлидир.

Дебочаларга хос яна бир хусусият назм билан насрнинг қоришиқ ҳолда истифода этилишидир. Дебочалардаги насрий баён давомида маснавий, рубоий, қитъа, байт каби турли жанрдаги шеърӣ парчалар бериб борилади. Бу парчалар, Хусрав Деҳлавий таъкидлаганидек, наср гўзаллигини оширади, шунингдек, насрдаги фикрларни далиллаш, давом эттириш, хулосалаш каби вазифаларни бажаришга хизмат қилади.

Дебочалар бадий тасвир воситаларининг қўлланиш доираси кенглиги ва хилма-хиллиги билан ҳам диққатни жалб этади. Булар фикрни аниқ, равшан ва образли тарзда ифодалашга имкон беради. Айниқса, дебочаларда сажъ санъати кенг истифода этилади.

Дебочалар, асосан, девоннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёзилади. Шунининг учун девоннинг ўзига хос хусусиятлари, унинг

тузилиш тарихи билан таништириш ҳам муҳим ўрин тутди. Масалан, Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида девон тузиш тарихида янгилик бўлган девонининг ўзига хос хусусиятлари ва унинг қай тарзда бунёдга келганлигини баён этишга алоҳида эътибор беради.

Дебочаларнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ижодий-биографик характерда бўлишидир. Биз дебочаларни ўқир эканмиз, улар орқали шоир ҳаёти ва ижодининг жуда кўп қирралари билан танишамиз. Масалан, Алишер Навоий ҳар икки дебочада ҳам Ҳусайн Бойқаро шоир ижодини доимо кузатиб борганлиги, шеърларини таҳрир қилганлиги, айрим ўзгартиришлар киритганлиги ҳақида сўзлайди. Бу маълумотлар Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини ўрганишда муҳимдир.

Навоийдан кейинги даврда яшаган қатор шоирлар ҳам ўз девонларига дебоча ёзганлар ва бу соҳадаги анъаналарни давом эттиришга интиланлар. Уларнинг дебочаларида юқоридаги хусусиятлар билан бирга ўзига хос жиҳатлар ҳам пайдо бўлди. Булар биографик маълумотларга дебочада кенгроқ ўрин бериш, даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеаларини тасвирлашда аниқликка интилиш (Мунис дебочаси), барча асарлар рўйхатини келтириш (Огаҳий дебочаси), фикрларни далиллаш мақсадида кўплаб Қуръон оятларидан фойдаланиш (Табибий, Муҳсиний дебочалари), дебочасининг ёзилган вақтини кўрсатиш (Муҳсиний дебочаси) каби хусусиятлардир.

Дебочалар шаклий - поэтик жиҳатдан икки хил бўлади: насрий ва назмий дебочалар. Ўтмишда яратилган дебочаларнинг аксарияти насрий услубда битилган. Насрий дебочалар таркибида юқорида таъкидлаганимиздек, турли жанрдаги шеърӣ парчалар кўплаб келтирилади. Назмий дебочалар эса кам учрайди. Ўзбек адабиёти тарихида Шавқий, Узлат каби шоирлар ўз дебочаларини шеърӣ услубда битганлар. Дебочалар шоир ё котиб, шунингдек, девонни тузувчи шахс томонидан ёзилади. Шунинг таъкидлаш керакки, котиб ёки девонни тузувчи шахс томонидан ёзилган дебочалар муаллиф томонидан ёзилган дебочадан кескин фарқ қилади ва

уларни сўз боши деб аташ маъқулроқдир. Чунки бу характердаги дебочаларда, асосан, турли манбаларга асосланган ҳолда шоир ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар келтирилади, девоннинг тузилиши ва кўчирилиш сабаблари изоҳланади. Масалан, Ҳофиз Шерозий девонига дўсти Муҳаммад Гуландом томонидан ёзилган дебочани мисол келтириш мумкин. Муҳаммад Гуландом шоир ўлимидан сўнг унинг шеърларини тўплаб девон тузган ва унга дебоча ёзган. Ёки ҳудди шу девонга Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган Навоийнинг замондоши Хожа Абдуллоҳ Марварид Баёний ҳам дебоча ёзган. Монографияда шоир томонидан ёзилган дебочалар тадқиқ этилади.

Умуман, дебоча девон тузилиши билан боғлиқ адабий ҳодисадир. Шунинг учун алифбо тартибидаги девоннинг вужудга келиш жараёни билан танишиш муҳимдир. Девон тузиш, асосан, X-XI асрлардан бошланган. Е.Э.Бертельс «История персидско-таджикской литературы» асарида XI аср шоирлари Унсурий, Фаррухий, Манучеҳрий, Масъуд Саъди Салмон, Санойларнинг тўлиқ ёхуд нотўлиқ нусхада бизгача етиб келган девонлари ҳақида атрофлича маълумот беради.¹

Бу даврдаги девонларда асосий ўринни қасида жанри эгаллаган бўлиб, ғазалга эса кам эътибор берилган. Автор фақат XI асрнинг иккиичи ярми ва XII аср бошларида яшаб ижод этган Саной ижодида ғазал алоҳида поэтик жанр сифатида ривожлана бошлаганлигини таъкидлайди.² И.С.Брагинский ҳам XI аср шоири Ҳасан Ғазнавий девони яратилиши билан ғазал жанри девонларда алоҳида бўлим сифатида ўрин эгаллай бошлаганлигини уқтириб ўтади.³ Адабиётшунос олим Ш.Шомухамедов форс-тожик адабиётида ғазалнинг пайдо бўлиши хусусида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Форс адабиёти тарихида ғазал формаси X- XI асрлардаёқ маълум эди. Ҳатто Ҳасан Ғазнавий /XI аср/ каби шоирлар ғазални ўз девонларида айрим бўлим қилиб

---

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960.

²Ўша асар. – Б. 455.

³ Брагинский И.С. Из истории персидско-таджикской литературы. Избранные работы. – М.: Изд. Наука, 1972. – Стр. 169.

ажратганлар. Аммо шунга қарамай, ғазал у даврда ҳали тамоман мустақил жанр даражасига кўтарила олмаган эди. Бунинг, албатта, тарихий сабаблари бор».¹

X-XII асрларда шакллана бошлаган ғазал XIII-XIV асрларга келиб Саъдий ва Ҳофизлар ижодида ўзининг юксак такомилга эришди. Буни А.Мирзоев, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, Н.Маллаев, О.Носиров каби адабиётшувос олимлар ҳам ўз тадқиқот ва мақолаларида таъкидлаб ўтишган. Шарқ халқлари адабиётида ғазалчиликнинг ривожланиши билан девон қатъий бир шаклга эга бўла бошлади.

С.Айний «Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий» номли илмий тадқиқотида алифбо асосида девон тартиб бериш одат эмаслигини таъкидлаб, Саъдий девонини алифбо асосида тартибга солиш Бесутун таҳаллусли Али бинни Аҳмад ибни Абубакр деган шахс томонидан амалга оширилганлигини сўзлайди. Шу ўринда С.Айний Саъдий «Куллиёт»ига Бесутун томонидан ёзилган дебочанинг қисқача мазмунини келтиради: «...Бир ғазални Саъдий куллиётидан қидириб тополмадик. Шу муносабат билан дўстлар мендан Саъдий девонига фехраст тузишимни илтимос қилдилар. Мен 726 /1326 йилда бу ишни битирдим. Шу вақтда дўстлардан бири Саъдийнинг бир байтини менга ёзиб бериб, бу байт бор ғазални топиб беришимни сўради. Мен ўз фехрастим бўйича қанча қидирсам ҳам, у ғазални тополмадим. Чунки мен фехрастни ғазалнинг бош ҳарфи бўйича тузган эдим. Ҳалиги байт ғазал ўртасидаги байт бўлгани учун топиб бўлмади. Шу воқеадан сўнг бу тартибнинг хато эканлигини англаб, қайтадан ишлаб, фехрастни ҳар ғазалнинг охириги ҳарфи бўйича туздим ва бу ишни 734 /1334 йилда тугатдим»².

Шунингдек профессор Ш.Шомуҳамедов ҳам Саъдий «Куллиёти»даги шеърларнинг қофия ва радифга қараб алфавит асосида Али бинни Аҳмад

¹ Шомуҳамедов Ш. Ҳофиз Шерозий. – Тошкент: Фаң, 1965. – Б. 40.

² Айний С. Асарлар. 8-том.– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 178.

ибни Абубакр Бесутун томонидан жойлаштирилганлигини таъкидлайди.¹

Демак, Шарқ халқлари адабиётида алифбо асосида девон тартиб бериш шундан сўнг қатъий бир қоидага айланган. Аини пайтда Саъдийгача бўлган шоирларнинг девонлари ҳам шу асосда қайта тузила бошлаган.

Ўзбек адабиётида Лутфий, Саккокий, Атоий каби шоирлар форс-тожик шоирлари ижодидаги анъаналарни давом эттирганлари ҳолда ўзбек ғазалчилигини муҳим ютуқлар билан бойитдилар. Улар ўз асарларининг кенг халқ оммасига тезроқ етиб боришини истар эдилар. Шу истак фақат тил танлашдагина эмас, адабий жанр танлашда ҳам аҳамиятли бўлди»².

Бу шоирлар ўз шеърӣ девонларини туздилар ва бу девонларда, асосан, халқ оммасига яқин бўлган ғазал жанри етакчи ўрин эгаллаган эди. Мутафаккир шоир Навоӣ ўзигача бўлган ўзбек шоирларининг ғазалчиликда тўплаган ютуқ ва тажрибаларини ўрганиш, шунингдек, форс-тожик классикларининг анъаналарини ижодий ўзлаштириш асосида ўзбек ғазалчилигини жаҳон миқёсига олиб чиқди. Навоӣ ўз девонлари билан классик девон тузишнинг юксак намунасини яратди. Шоир 1478-79 йилларда ўз шеърларини тўплаб, биринчи девони «Бадоеъ уд-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни, 1480-87 йиллар орасида эса кейинги даврда ёзган шеърларини жамлаб, иккинчи девони «Наводир ун-ниҳоя» («Нодирликлар ниҳояси»)ни тузади. 1491-98 йиллар давомида аввалги икки девони ва кейинги даврда яратилган шеърларни ўз ичига олган тўрт девондан иборат «Хазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни тузади.

Алишер Навоӣ ҳам форс-тожик шоирлари каби девонларини тузишда ғазал жанрига алоҳида эътибор беради. Девонларда ғазалга кенг ўрин бериш ўзбек адабиётида Лутфий, Гадоӣ, Атоӣлардан бошланган эди. Девон тузишнинг бу хусусияти Навоӣ ижодида янада қатъийлашди ва кейинги давр шоирлари томонидан бу анъана давом эттирилди.

¹ Шомухамедов Ш. Саъдий Шерозӣ. – Тошкент: Фан, 1964. – Б.25.

² Носиров О. Ўзбек классик адабиётида ғазал жанрининг шаклланиши ва такомилли. Филол. фан. номз. диссертацияси. – Тошкент, 1968. – Б. 49.

Шарқ халқлари адабиёти тарихида девонларга ёзилган илк дебочалар форс-тожик адабиётида учрайди. Е.Э.Бертельс Эрон Миллий кутубхонасида сақланаётган Санойй девонининг қадимги қўлёзма нусхасида шоир томонидан ёзилган насрий дебоча мавжудлиги ҳақида хабар беради¹. Мураккаб ва жимжимадор насрий услуб билан ёзилган дебочада шоир бутун адабий фаолияти давомида умидсизликка тушганлиги, дўсти ва ҳомийси Аҳмад ибн Масъуд Муставфий унга таскин берганлиги ва тарқок шеърларини тўплаб, девон тузишга даъват қилганлиги ҳақида сўзлайди.

Навойй таъбири билан айтганда, «... дард бешасининг ғазанфари ва ишқ оташгоҳининг самандари, жавоҳири маънавийси Амир Хусрав Дехлавий» нинг лирик шеърлари жамланган «Тухфатус-сиғар» («Ёшлик тухфаси»), «Васатул-ҳаёт» («Ҳаёт ўртаси»), «Ғурратул-камол» («Камолотнинг бошланиши»), «Бақияун-нақия» («Сараларнинг сараси») «Ниҳоят ул-камол» («Камолот чўққиси») номли беш девони мавжуд. Бу девонлар Ҳиндистон, Британия, Эрон кутубхоналари, шунингдек, ҳамдўстлик мамлакатлари кутубхоналари фондларида сақланади. Шоир ҳар бир девонига насрий дебоча ёзган². Хусрав Дехлавий ҳаёти ва ижодини ўрганишда бу дебочаларнинг аҳамияти каттадир.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Хусрав Дехлавийнинг учинчи девони - «Ғуррат ул-камол» девонининг нодир қўлёзма нусхаси сақланади. Девоннинг 1а-60 б варақларида катта ҳажмда дебоча берилган. Шоир дебочанинг ёзилиш сабабини шундай изоҳлайди: «Бу дебочани безаб тайёрладим ва бу китоб китобатида яширин ва махфий бўлган кайфият ва кифоятини шарҳ қилдим»³. Бундан кўринадики, Дехлавий девоннинг ўзига хос хусусиятларини баён қилади ва уни ўқиғувчиларга бир очқич сифатида тақдим қилади.

Дебоча ҳамду сано билан бошланади, сўнг Муҳаммад пайғамбар ва

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960. – Стр. 438.

² Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Амир Хусрав Дехлавий. – Тошкент: 1971. – Б. 36.

³ Хусрав Дехлавий. "Ғуррат ул-камол" дебочаси, ЎзФАШИ, қўлёзма, инв. № 178, 31а – варақ.

халифалар мадҳи берилади. Шоир ҳамду наътдан сўнг ўзининг адабий-эстетик қарашларини кенг баён қилади. Яъни, сўз ва шеър, назм ва наср, тил ва услуб, санъатлар ҳақида атрофлича фикр юритади. Шунингдек, устоз ва шогирдлик муносабати, ўз устозларига муҳаббати, асарларининг яратилиш тарихи, девон мундарижаси каби масалалар ҳам дебочада ўз ифодасини топган.

Хусрав Деҳлавий дебочасининг ўзига хос хусусиятларидан бири баёндаги жимжимадорлик, образлилик бўлиб, ҳар бир фикрни турли хил ўхшатишлар, таққослашлар орқали ифодалашга интилиш характерлидир. Иккинчидан, дебочаларда қўйилган ҳар бир масала, айниқса, шоирнинг шеър, тил, услуб ва санъатлар ҳақидаги қарашлари жуда кенг ва батафсил баён этилади. Учинчидан эса, назм ва наср қоришиқ ҳолда берилади. Шоирнинг фикрича, «... насрга доҳил бўлган ҳар бир назм насрга оройиш бўлади ва наср гўзаллигини оширади».¹ Умуман, «Гуррат ул-камол» дебочасини илмий ва бадиий характердаги катта бир асар дейиш мумкин.

Алишер Навоий ўз лирик ижодига форс-тожик классиклари Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомийларнинг таъсири катта бўлганлигини «Бадоеъ уд-бидоя», «Ҳазойин ул-маоний» дебочаларида, «Муҳокаматул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларида алоҳида ҳурмат-эҳтиром билан таъкидлаб ўтади. Хусусан, Хусрав Деҳлавий поэзияси ўзининг соддалиги ва бадиий гўзаллиги билан шоирнинг қалбини ўзига ром этган эди. Бу ҳақда А.Ҳайитметов шундай ёзади: «Унинг /яъни Навоийнинг/ ғазалларининг тили ва стили ўша даврга нисбатан ўз соддалиги, англашиларлиги билан ҳатто унинг ўзининг дostonлари, прозаик ва илмий асарларидан ҳам яққол ажралиб туради. Бунда ҳамма форс-тожик шоирларига қараганда, айниқса, Хусрав Деҳлавийнинг роли катта бўлди. Деҳлавий ғазалларидаги бадиий соддалик, туркистоний стиль кўп ўзбек шоирларининг диққатини ўзига тортган ва бу

---

¹. "Гуррат ул-камол" дебочаси, ЎзФАШИ, қўлёзма, инв. № 178, 9-варак.

даврда Дехлавий ғазалларининг мухлислари бошида эса Навоий ва Хусайн Бойқаро турар эди»¹.

Навоий «Хазойинул-маоний» дебочасида ёзишича, Хусайн Бойқаро унга Хусрав Дехлавий тўрт девон тузганлиги, лекин уларнинг номи маълум бўлса ҳам ўзи етиб келмаганлиги ҳақида гапиради.» Шу ўринда шоирга дастлабки икки девонини тугатгандан сўнгги даврда ёзилган шеърлари ҳам «икки девон чоғли», балки ундан ҳам ортиқроқ эканлигини айтади ва бу тарқоқ шеърларни тартибга солишни буюради: «Бир ўз асрида ганжи маънавий Мир Хусрав Дехлавийни дерларким, султон Маликшоҳ Олп Арслон отига тўрт девон мураттаб қилмиш бўлғай ва хотимасини анинг оти билан музайял этмиш бўлғай, бу иш ул замоннинг яхши-ёмони қулоғиға етмиш бўлғай, агарчи бу сўз мазкурдур, аммо ул девонлар маъдумдур ва ул маъдумларнинг агарчи асомийси мавжуддир, аммо вужуди номаълумдир... Чун сенга тавфиқ мадад қилибтуру бу мақсуднинг ҳеч кимга йиғилмоғон моддаси йиғилибтур, тиларбизким, фурсатни ғанимат билгайсену бу муддао хусулига рағбат қилгайсен»².

Юқоридагилардан кўринадики, Навоий Хусрав Дехлавийнинг беш девони билан таниш бўлмаган. Ҳатто бешинчи девонининг борлиги ҳам маълум бўлмаган. Бунинг сабаби қўлёзма асарларининг ўша даврда жуда кийинчилик билан тарқалишидир. Чунки қўлёзма асарларини кўчириш катта меҳнат ва маблағ талаб қилган. Бу нарса ўтмишда яратилган асарларнинг, жумладан, шеърий девонларнинг кенг тарқалишига тўсқинлик қилган. Хусрав Дехлавий ғазаллари ўз замонасида ҳам катта шуҳрат қозонган эди. Котиблар Хусрав Дехлавийнинг бешта девонидаги ўзларига ёққан энг яхши шеърларини кўчириб олганлар ва терма девонлар тузганлар. Бундай девонлар халқ орасида кенг шуҳрат қозонган. Шуниингдек, улар Навоий даврида ҳам машҳур бўлган. Шоир «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ёзади: «Аммо ашъор

¹ А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. – Тошкент: 1961. – Б. 75.

² Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик, 3-том. – Т.: 1988. – Б. 14. Кейинги ўринларда ҳам шу нашрга мурожаат қилинади. Саҳифалари кавс ичида кўрсатиб борилади.

тадвин қилғонлардин баъзиким, бақо мулкида фонийдурлар ва баъзиким, холофано дайрида боқийдурлар - аввалги зумрадин бовужуди дард бешасининг ғазанфари ва ишқ оташгоҳининг самандари, жавоҳири маънавийси Амир Хусрав Дехлавий ва ... Хўжа Ҳофиз Шерозий ... Мавлоно Абдурахмон Жомий девонлари орода бўлғай» (1-т., 14-бет).

«Муҳокаматул-луғатайн»да эса қуйидагиларни ўқи,ймиз: «Ўқуриға давовиндин бу фақир мутолаасига кўп машғул бўлмоғон девон оз эрмиш. Батахсис ишқ ва дард аҳлининг раҳбар ва пешрави Хусрав Дехлавий девониким, ошиқликда дард ва ниёз, сўз ва гудоз тариқин ул мунташир қилди ва онинг ишқи машъалидин бу партав олам тийра хокдониға ёйилди»¹.

Демак, Навоий Хусрав Дехлавийнинг Хуросонда кенг тарқалган терма девони, шунингдек, девон дебочаси билан таниш бўлганлиги шубҳасиздир. Навоий девонларига дебоча битар экан, ўз салафларининг бу соҳадаги тажрибаларига суянган, улардан кўп нарса ўрганган. Шунингдек, ўз ижодий тамойилларидан келиб чиққан ҳолда уларга ижодий муносабатда ҳам бўлган.

Хусрав Дехлавий ўз дебочасида сўз ва шеър, назм ва наср ҳақидаги, араб ва форс шеърятининг ўзига хос жиҳатлари, шеърый услублар, устоз ва шогирдлик муносабатлари ҳамда уларнинг шартлари тўғрисидаги адабий-эстетик қарашларини турли ўхшатишлар, таққослар орқали жуда кенг баён этади. Бу масалалар талқини дебоча ҳажмининг ярмидан кўпроқ қисмини эгаллайди. Шундан сўнг шоир бевосита дебоча тасниф берилишининг сабаблари, девонларининг яратилиши ва уларнинг номланиши, «Ғуррат ул-камол» девонининг жанрлар таркиби, бу девондаги шеърларда қўлланган бадий санъатлар ва ўзига хос хусусиятлари каби масалалар баёнига ўтади.

Навоий, албатта, Дехлавий дебочасида қўйилган масалаларнинг ниҳоятда кенг қўламли эканлигини ва девон дебочаси доираси бу масалаларнинг баёни учун торлик қилишини яхши англаган. Шунинг учун шоир ўзининг сўз ва шеър, назм ва наср, тил ва вазн, устозлари ижодига

---

¹ Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Асарлар. 15 томлик, 14-том. – Тошкент: 1967. – Б. 121.

муносабати каби қатор масалалар ҳақидаги адабий-назарий қарашларини, ўрни-ўрни билан уларнинг кўпчилигига дебочада ҳам тўхталса-да, асосан, «Хамса», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мезон ул-авзон» каби асарларида батафсил баён этади. Навоий дебочада биринчи галда бевосита девоннинг яратилиши ва ундаги шеърлар билан боғлиқ масалаларни баён этишга интилади. Бу билан шоир дебочаларининг ҳажман ихчам, мазмунан етук бўлишига эришади. Зотан, Навоий дебочалари ўзининг ғоявий мазмуни, ўзига хос шакли, бадий гўзаллиги билан диққатга сазовор бўлиб, ниҳоят даражада мукамалдир. Бадий ва илмий асардаги мукамаллик эса ўз-ўзидан бунёдга келмайди. Зеро, анъаналарни чуқур ўрганмай, уларни ижодий ривожлантирмай туриб, янтилик яратиш мумкин эмас.

Форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий ҳам 1491 йилда Навоийнинг таклифи билан уч девонини «бир пўст ичида уч мағиз етишгани каби» бир жилдга жамлайди ва уларга дебоча ёзади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да ҳикоя қилинишича, Навоий сафардан қайтаётиб Жомий зиёратига тушади. Жомий унга ўз кўли билан битилган учинчи девонини тақдим қилади. Шунда Навоий Мир Хусравдан бошқа ҳеч ким ўз шеърларидан «мутааддид» девонлар тузмаганлиги ва уларга алоҳида номлар қўймаганлигини айтиб, устоддан ўз девонларига муносиб от қўйишни илтимос қилади. Орадан икки кун ўтгач, Навоий яна Жомий хузурига боради. Жомий шоирнинг кўлига девонларига ёзилган дебочани тутқазади. Унда Жомий Навоийнинг таклифи билан девонларининг ҳар бирини алоҳида номлаганлигини ҳам эслатган эди.

Шунингдек, Жомий ҳам Навоийга ўзбекча шеърларидан алоҳида девонлар тузиб, уларни махсус номлар билан аташни тавсия қилади: «Сен дағи назминг туркча алфозда чун мутааддид бўлубтур, сендағи ҳар бирини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қайсини бир лақаб билан жилвасоз эттил»¹.

Жомий «Фотиҳат уш-шабоб» дебочасида бу воқеанинг содир бўлган

---

¹ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Асарлар. 15 томлик, 14-том. – Тошкент: 1967. – Б. 58.

вақтини 897/1491 йил, деб кўрсатади. Демак, Жомий турли йилларда тузилган уччала девонига 1491 йилда дебоча ёзган. Шуниси характерлики, дебочаларда таърих санъатини қўллайди ва девонларининг тузилган йилларини аниқ кўрсатади.

Жомийнинг биринчи девони «Фотиҳат уш-шабоб»га 10 варақдан иборат дебоча ёзилган. Дебоча ҳамду наът билан бошланади. Сўнгра шоир йиллар давомида рисола ва маснавий китоблари, ижод дафтарлари, қасида ва ғазаллардан тарқоқ девонлар жамлаганлиги тўғрисида сўзлайди. Пайғамбар хижратига 900 йил тўлишига уч йилча вақт қолганда, яъни 897/1491 йилда Навоийнинг таклифи билан уч девонини бир жилдга жамлаганлиги ва биргаликда уларни «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшликнинг бошланиши»), «Воситатул иқд» («Дур шодаси ўрталиғи»), «Хотимат ул-ҳаёт» («Ҳаёт яқунлари») деб аталганлиги ҳақида маълумот беради.

Сўнгра Жомий ўзининг шеърят, шоирларнинг жамиятда тутган ўрни ҳақида адабий-эстетик қарашларини баён қилади. Бу фикрларини шоир кўпроқ Хусрав Деҳлавий каби Қуръон оятлари билан изоҳлашга, далиллашга интилади. Кейинги ўринларда ўз таҳаллусининг икки жиҳати ҳақида гапиради. Яъни шоир ўзининг Жом вилоятида таваллуд топганлиги ва Жом вилоятининг шайхулисломии Аҳмади Жом туфайли ўз шеърларида Жомий таҳаллусини қўллаганлигини сўзлайди.

Дебоча сўнггида таърих ёзиб, девоннинг тузилган йилини кўрсатади. Таърихдан маълум бўлишича, девон 884/1478-1479 йилларда тартиб берилган.

Жомийнинг «Воситат ул-иқд» ва «Хотимат ул-ҳаёт» девонларига ёзилган дебочалар 2-3 варақдан иборат бўлиб, улар ҳажман жуда қисқадир. Шоир бу дебочаларда ҳамду наътдан сўнг шеърларини тўплаб девон тузганлиги, девонларнинг қачон тартиб берилганлиги, ундаги шеърларнинг ҳажми ҳақида маълумот беради.

Юқоридагилардан кўринадикки, Абдурахмон Жомий дебочалари Хусрав

Дехлавий дебочаларидан ҳажман қисқалиги ва масалаларнинг қўйилши билан бир мунча фарқ қилади. Жомий дебочаларда, асосан, девонларининг яратилиши тарихи, уларнинг номланиши ва қачон тартиб берилганлиги, адабий-танқидий қарашлари каби масалаларни баён этишга интилади. Қисқа қилиб айтганда, Абдурахмон Жомий дебочалари Хусрав Дехлавийнинг девонга дебоча ёзиш соҳасидаги анъаналарининг давоми эди.

Алишер Навоий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларнинг дебоча тузишдаги хизматларини қадрлади, улардан баҳраманд бўлиб, уларнинг девонларга дебоча ёзиш анъанасини ижодий давом эттирди. Бу ўринда Хусрав Дехлавийнинг таъсири алоҳида бўлди. Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» девонларига ёзган дебочалари ана шу ижодий ва илмий жараённинг маҳсули эди. Шоир иккинчи девони «Наводир ун-Ниҳоя»га ҳам дебоча ёзганлиги ҳақида хабар беради: «Андин сўнгра дағи ул жамъу тартибдин бошқа яна ҳар тақриб била ҳар навъ абётким, айтилиб эрдию, ҳар навъ ғазалиётким, йиғилиб эрди, ул хаёл шабистонининг дурахшон ахтарларину ул кўнгул гулшанининг дурахшон гавҳарларин дағи иккинчи девонимдаким, «Наводир ун-ниҳоя»га машҳурдур, рабту тартиб бериб, дебочасинда шарҳ била аиззай асҳоб ва ажиллаи аҳбоб хидматларида арз қилиб эрдим» (3-т., 10-бет). Лекин бу дебоча девоннинг бизга маълум нусхаларида қандайдир сабаблар билан сақланмаган.

В.Абдуллаев ва Б.Валихўжаевлар «Наводир ун-ниҳоя» девонининг Эрон шоҳи кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхасида дебочанинг мавжудлиги ҳақида тахмин қилган эдилар.¹ Кейинги текширишлар шоирнинг дастхати бўлган бу қўлёзмада ҳам дебоча йўқлигини кўрсатди. Ҳозирча бизга Навоийнинг икки девон дебочаси маълум, холос.

Профессор Э.Шодиев қўлида тахминан XVII-XVIII асрларда номаълум котиб томонидан кўчирилган Навоий девони сақланади². Девоннинг 1а-12б

¹ Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Навоийнинг ўз қўлёзма девони. // Шарқ юлдузи, 1979, 7-сон. – Б.223-224 .

² Бу қўлёзма ҳозир Қўлёзмалар институти фондига топширилган.

варақларида дебоча мавжуд. Қизиги шундаки, бу дебоча «Вақфия» асарининг 1-қисми билан деярли бир хиллиги аниқланди. Шунингдек, Самарқанд Давлат дорилфунуни кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари фондида № 1260335 инвентарь номерли Навоийнинг «Чор девон»и сақланади. Девонда дебоча мавжуд.

Дебочани ўрганган пайтимизда, унинг таркиби икки қисмдан иборат эканлигини аниқладик. Дастлаб, «Бадоеъ ул-бидоя» девони дебочаси, сўнгра «Вақфия»нинг биринчи қисми берилади. Девондаги дебочанинг 1-варақдан 14-варақчага бўлган қисми «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасининг айнан ўзи. Фақат котиб жуда кўп сўзларни бузиб кўчирган, айрим жумлаларни тушириб қолдирган. 14-варақдан 36-варақчага эса «Вақфия» асарининг 1-қисми давом этади.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, айрим қўлёзмаларда Навоий дебочалари ўрнида бошқа асарлари дебоча сифатида берилган. Буни, бир томондан, Навоий девонларини кўчираётган котибларнинг шоир асарларига онгли ижодий муносабатда бўлганликлари билан изоҳлаш мумкин. Шу ўринда айрим котибларнинг етарлича саводхон эмаслигини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Шоир девонини кўчирар экан, котиб китобхонни шоирнинг биографияси билан таништиришни кўзда тутган. Шу мақсадда Навоийнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятини маълум даражада ёритувчи «Вақфия»нинг биринчи қисмини дебоча сифатида кўчиради.

СамДД кутубхонаси Шарқ қўлёзмалари фондидаги «Чор девон» дебочасини ҳам шу тарзда изоҳлаш мумкин.

Умуман, Навоийнинг девонларига ёзган дебочалари билан «Вақфия» асари ўртасида «қатор масалаларни ёритишда ва талқинида умумийлик ва яқинликлар» мавжудлигини ва бу масала махсус текширишни тақозо этишни адабиётшунос олим А.Абдуғафуров тўғри таъкидлаб ўтган¹.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек адабиётидаги дебочаларнинг

---

¹ Абдуғафуров А.С. "Бадоеъ ул-бидоя"нинг тузилиш санаси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 4-сон. – Б.6.

юзага келишида адабий алоқаларнинг ўрни ва аҳамияти катта бўлди. Бу соҳадаги тажрибаларни ижодий ривожлантирган Алишер Навоий ўзбек адабиётидаги дебочаларнинг гўзал намуналарини яратди. Унинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» дебочаларининг илмий-тарихий ва адабий аҳамиятини тадқиқ этиш ҳар жиҳатдан муҳимдир.

2-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ДЕБОЧАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИЛМИЙ ҚИММАТИ

Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» девонларига ёзилган дебочалар уларда кўйилган масалалар қамровининг ниҳоятда кенглиги билан диққатга сазовордир. Улар Алишер Навоийнинг ишқ ва шеъриятга мулоом ошно бўлган йигитлик даври, ўша чоғларда қоғозга туширилган «кўнгил маънилари» ва уларнинг мавзуи, устоз ва замондош шоирлар, шоирнинг улар ижодига бўлган меҳр-муҳаббати, ўз даври ҳукмдори ва унинг шоир ижодига муносабати, асарларининг яратилиш тарихи, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, шоир таржимаи ҳолининг айрим томонлари ёритилиши каби масалалардир. Бу масалаларнинг барчаси муаллифнинг ўзи томонидан баён этилади. Шоир образи ҳар икки дебочада ҳам бошидан охиригача гавдаланиб боради. Гўё баён услуби бир нафис пардаю парда ортида бутун салобати билан ҳазрати Алишер Навоий тургандек туюлади. Масалан, Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида йигитлик чоғларида ошиқлик кўчасига кирганлиги, оташин ишқ унинг бутун вужудини чулғаб олганлиги ҳақида сўзларкан, ўша даврдаги ёш ошиқнинг ботиний ва зоҳирий қиёфаси ҳам намоён бўлади: *«Умрум шабистони шабооб шамълари нуридин мунаввар ва ҳаётим гулистони йигитлик гуллари атридин муаттар эрди, синн муқтазосидин табиатга ҳаво ғолиб ва ҳаво ғалабасидин табиат лаҳвга толиб эрди, кўнглаким чокидин кўксумдаги эски туганлар бир-бир аён ва кўкрагимда кесган алифлардин кўнглаким хат-хат қон, мудом май рағбати кўнгулга маҳбуб ва ҳамиша маҳбуб улфати хотирга марғуб, жоним ишқ бодасидин маст ва кўнглум бода ишқидин майпараст:*

Бўлмаса олимда гулруҳ соқий, аҳволим хароб,

Йўқ эса соқийда гулгун жоми май, бағрим кабоб»¹

Бу парчани ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда ниҳоятда таъсирчан, камтар ва хокисор, ўз ёрини юракдан севувчи ошиқ шоир гавдаланади. Зеро, бу хислатлар Алишер Навоий характерининг муҳим қирралари эканлиги шубҳасиздир. Умуман, матн баёни давомида бой руҳий олам эгаси бўлган Навоий характерига хос ўта таъсирчанлик, камтарлик ва хокисорлик, бадий ижодга ташналик ва талабчанлик, мулоҳазакорлик каби хислатлар билвосита намоён бўла боради.

Дебочаларда Алишер Навоий баён қилмоқчи бўлган муҳим масалалардан бири асарларининг яратилиш тарихидир. Ҳар икки дебочада ҳам шоир бу масалага кенг ўрин беради. Маълумки, Навоийнинг илк девони унинг мухлислари томонидан 1465 йилда тузилади. Шоирнинг ўзи томонидан тартиб берилган биринчи девон «Бадоеъ ул-бидоя» бўлиб, бу девонни тузишга шоир 1478-79 йилларда киришади. 14-15 ёшларидаёқ иқтидорли шоир сифатида шуҳрат қозонган Алишер Навоийнинг ўз шеърларини тўплаб, девон тартиб бериш ишига фақат 30 ёшдан ўтгандан сўнгина киришуви унинг ниҳоятда камтарин инсон эканлигидан яна бир далолатдир.

Алишер Навоий дебочада маълумот беришича, кўпчилик шеърларидан девон тузишни таклиф қилишган, лекин шоир уларга камтарона жавоб бериб, девон тартиб беришга шошилмаган. Қачонки, Хусайн Бойқаро Навоийга ўз шеърларини замон ҳодисалари туфайли йўқолиб кетмаслиги учун уларни тўплаб, девон тузиш ҳақида топшириқ бергач, шоир бу улкан ишни юз мулоҳаза билан амалга оширишга киришади.

Шу ўринда Алишер Навоий ўзи билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларни ёритишга ҳам катта ўрин берганлигини алоҳида таъкидлаш

---

¹ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 1-жилд. –Тошкент:1987. -Б.12 (Кейинги ўринларда ҳам шу нашрга мурожаат этилади ва саҳифаларни қавс ичида кўрсатиб борилади)

лозим. Навоий девонларига инсон умрининг тўрт босқичига монанд тўрт хил ном берганлигини баён қилар экан, шундай ёзади: *«Умид улким, бу тўрт девонким, Султони соҳибқирон оти билан музайяндурӯ алқоби билан мутарраз, ҳам анинг отидек рубъи маскунда тўлғайу ҳам анинг алқобидек тўртунчи кўкка дегинча мунташир бўлғай. Шукрким, бу банда назм василасию, шеър воситаси била тамом умрумни ҳазратнинг мадҳи била кечурдим ва барча ҳаётимни анинг дуоси била ўткардим»* (3- т., 19-бет).

Бу ўринда шоир тўрт девондан иборат «Хазойин ул-маоний»нинг султон соҳибқиронга бағишланганлигини айтмоқда ва бутун умрини «ул ҳазратнинг мадҳи» ва «дуоси била ўтқарган»лиги учун шукрона қилмоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Бу руҳ дебочаларнинг бошидан охиригача сингдирилгандир. Бунинг сабаби, биринчидан, ўтмиш адабиётдаги анъанавий одат билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, шоирнинг Ҳусайн Бойқарога бўлган чексиз ҳурмат ва эҳгиروми туфайлидир.

Алишер Навоийдек мутафаккир шоирнинг мамлакат ҳукмдорига нисбатан бундай муҳаббатининг боиси нимада эди? Бу саволнинг жавоби Ҳусайн Бойқаронинг ижтимоий, маданий фаолияти, хусусан, ижобий фазилатлари, шеърий диди кабилар билан боғлиқки, бу масалаларнинг кўп жиҳатлари дебочаларда ўз аксини топган.

Темурий шоҳ ва шахзодалар орасида бадий адабиётга, айниқса, шеъриятга қизиқиш кучли бўлган. Уларнинг кўпчилиги бадий ижод билан шуғулланган. Жумладан, Ҳусанӣ Бойқаро ҳам туркий тилда ниҳоятда содда, равон ва гўзал ғазаллар битган. Унинг туркона девонини Алишер Навоий юксак баҳолайди. Бу даврда ўзбек шоирлари ҳам, асосан, форс-тожик тилида ижод қилар экан, улар орасида туркий тилда «гўзал, мазмундор асарлар яратиш мумкин эмас» деган фикрнинг таъсири кучли эди. Шунинг учун Ҳусайн Бойқаро ўзбек тилининг мавқеини ошириш мақсадида туркигўй шоирларни ўз она тилларида ижод қилишга чақиради. Бу ҳақда ҳатто махсус фармонлар ҳам берадики, «Муҳокамат ул-луғатайн»да Навоий бундай

баён қилади: «*Ва илтифот ва эҳтимом юзидин баъзи маънилар топиб, назм қилурга ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубига таъйинлар ва адосига таълимлар ҳам изҳори бўлди*»¹.

Ҳусайн Бойқаро ўзининг насрий асари - рисоласида Алишер Навоий ўз асарларини она тилида ёзиб, «турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси билан руҳ»² киритганлигини зўр мамнуният билан сўзлайди. Туркий тилда яратилган «Хазойин ул-маоний», «Хамса» асарларини юксак баҳолайди.

Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий лирик меросининг айниқса, ғазалларининг бизгача етиб келишида жуда кати роль ўйнаган. Бу нарса «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» дебочаларининг мазмунидан яққол англашилиб туради.

Умуман, дебочаларда Ҳусайн Бойқаронинг Навоий шеъриятига муносабатининг икки муҳим қирраси ёрқин акс этади. Ҳусайн Бойқаро, бир томондан, шоир шеърларининг тарқоқ ҳолда йўқолиб кетмаслиги учун уларни бир жойга тўплаб девон тузиш ҳақида топшириқ берган ва моддий ҳамда маънавий кўмак берган ҳолда топшириқнинг бажарилишини доимий равишда назорат қилиб борган. Иккинчи томондан, Ҳусайн Бойқаро Навоий ижоди, айниқса, шеърияти билан бевосита ва мунтазам равишда машғул бўлган, шеърларини ўқиб, уларга айрим тузатишлар киритган, адабий мажлисларда юксак баҳо берган.

«Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида хабар берилишича, Ҳусайн Бойқаро Навоийни «фасоҳат мулкининг соҳибқирони», деб атайди. Шоир шеъриятига юксак баҳо берган шоҳ унга тарқоқ ҳолдаги илк лирик шеърларини тўплаб девон тузиш ҳақида топшириқ беради ва бу дебочада шеърий усулда куйидагича баён қилинади:

---

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том. –Б.130.

² Ҳусайн Бойқаро. Девон, Рисола. - Тошкент: 1968. - Б. 161.

*Тиларбиз бу паришон бўлса мажмуъ
Равон бўлким, эмастур узр масмуъ.*

*Чу олий ҳимматимиз бўлди мойил,
Сен ўлдунг мунча нодир сўзга қойил.*

*Бу навъ истайдур эмди ройи олий,
Ки қилгай фикратинг девон хаёли.*

*Чу билдинг ҳукм, бор иштин ружуъ эт,
Равон мақсуд сори-ўқ шуруъ эт.*

*Мураттаб қилмагунча тинма бир дам,
Сўз ўлди мухтасар, валлоҳу аълам (1- т., 19-бет).*

Бу жиддий ва масъулиятли топшириқни бажариш Навоий наздида катта қийинчиликлар билан боғлиқ эди. Бу қийинчиликлар шоир дебочада таърифлаган девоннинг ўзига хос хусусиятларига бориб тақалса керак, яъни, девондаги шеърларнинг араб-форс алифбосидаги 32 ҳарфнинг барчасида бўлишини, ҳар бир ҳарф ғазалиётининг, шунингдек, бутун девоннинг композицион мукамаллигини таъминлаш, умуман, ўзига хос девон яратиш улкан меҳнат ва машаққат талаб этарди. Ниҳоят, жуда катта меҳнат эвазига шоҳ ҳукми бажарилиб, девон яратилди – «шаҳ ихтимомии» туфайли «қасри олий» бунёдга келди:

*Ғараз ул эрдиким, бу қасри олий
Ки, ҳаргиз ўлмагай, ё раб, заволи.*

Биноедурки, шаҳ бунёд қилмиш,

Замона қасридек обод қилмиш.

Ани шаҳ ихтимоми қилди маъмур.

Мани меъмор фарз эт, балки муздур.

Ҳамул садким, Сикандар қилди маъмур,

Ким айтурким, анга ким эрди муздур.

Иморат саъйида ким бўлса зарпош.

Бино онинг оти бирла бўлур фош.

Бинога гарчи ҳар ким бўлса боний,

Атарлар боний исми бирла они.

Ва лекин халқ аро бу бўлди дастур,

Ки бўлгай анда боний исми мастур.

Шаҳ отин, чунки бу маънини билдим,

Бу қаср айвони узра сабт қилдим» (1- т., 23-24-бетлар).

Бу ўринда Навоий тугалланган девонни шоҳнинг доимий диққат-эътибори туфайли бунёдга келган қасрга ўхшатади. Иморатнинг тикланишида ким бош бўлса, бино ўша кишининг номи билан аталади. Шунга кўра, Навоий «бу қаср айвони узра» «шаҳ отин» сабт этади. Ўта муболағали услуб билан ифода этилган бу фикр, бир томондан, Навоийнинг ниҳоятда хокисор ва камтарин инсон эканлигини билдирса, иккинчи томондан, девоннинг тартиб берилишида Ҳусайн Бойқаронинг анчагина роли бўлганлиги учун шоирнинг унга нисбатан чексиз ҳурмат ва муҳаббатини ҳам ифода этади. Навоийнинг дебочани тузишдан мақсади девонни тузиш тарихи

ва унинг ўзига хос тартиб-қоидаларини баён этишдан иборат. Шу билан бирга, девон тузиш ишининг бошида турган, девоннинг яратилишида – «қасри олий»нинг бунёдга келишида маънавий ёрдам берган Ҳусайн Бойқаронинг номини боқий қолдиришдир: *«...мақсад бу дебочадинким, бу раъно рухсорига битилди, ул эрдиким, чун салотиндин қай бириким биное қўйубдурлар маниъ ва айвоне чекибтурурлар рафиъ, ул бино равоқида ва ул айвон тоқида ўз ишларин таҳрир ва ўз алқобларин танқир қилибдурурларким, то ул айвон тоқи бўлғай, ул исм ила боқий бўлғай:*

Ким қилса иморатеки, мақдур ўлғай,

Чун исми китобасида мастур ўлғай.

Не чоққача ул биноки маъмур ўлғай,

Ул исм улус тилига мазкур ўлғай» (1-т., 23-бет).

Навоий девон тартиб бериш тарихи ва унинг ўзига хос хусусиятларини Ҳусайн Бойқарога бўлган чексиз эҳтироми ва садоқати пардасига ўраб, образли тарзда баён этади.

Шоир дебочада девонни тартиб бериш жараёнидаги ўзига хос жиҳатларни, яъни, девон тузиш тамойилларини баён этишга алоҳида тўхталади. Навоий ёзади: *«Бу девон, ишооллоҳ, бу зобита билаким мазкур бўлур, мураттаб бўлғай, ихё топғай. Неча навъ ишким, мунда маръий бўлубтурур, ўзга давовинда кўрулмайдурур» (1-т., 21-бет).*

Фақат Навоий девони учун хос бўлган ва бошқа девонларда учрамайдиган хусусиятлар шоирнинг девон тузиш тамойилларини белгилаб беради. Биринчи тамойил, Навоийнинг ёзишича, *«Аввал будурким, ҳар кишиким, девон тартиб қилибдурур, ўттиз икки ҳарфдинки, халойиқ иборатида воқеъдурур ва улус китобатида шойиъ тўрт ҳарфга таарруз қилмайдурурлар. Чун сўз аруси назм ҳарирининг матбуъ кисватин ва мавзун*

хилъатин кийиб, жилва оғоз қилса, ҳуққаи ёқути дағи ўттуз иккита гавҳардин қачонким тўртига нуқсон воқиб бўлса, муқаррардурким, жамолига андин қусур ва каломига андин футур воқиб бўлғусидурур. Бул жиҳатдин ул тўрт ҳарф жавоҳирларин дағи ўзга ҳуруф жавоҳири силкига тортиб, газалиётни ўттуз икки ҳарф тартиби била мураттаб қилинди» (1-т., 20-21-бетлар). Бу ўринда Навоий девон тартиб берган шоирлар араб-форс алифбосидаги 32 ҳарфнинг тўрттаси билан тугалланувчи ғазал битмасликларини таъкидлайди ва ўз девонидаги ғазалиёт қисмининг «ўттиз икки ҳарф тартиби» билан тасниф қилинганлигини баён этади.

Адабиётшунос олим Садриддин Айний Навоий тилга олган тўртта ҳарф форсий ва туркийга хос چ (чим), ژ (же), گ (гоф), шунингдек, ъ (лом-алиф) ҳарфлари эканлиги, бу ҳарфларга Навоий «тўлиқ алифбо ҳуқуқи бериб», қатор ғазаллар бағишлаганлигини таъкидлайди¹. Шу муносабат билан «Бадоеъ ул-бидоя» девонини кўздан кечирганимизда, چ (чим) ҳарфида 5 та, ژ (же) ҳарфида 1 та, گ (гоф) ҳарфида 21 та ғазал учради. ъ (лом-алиф) ҳарфида битилган ғазаллар эса «Наводир ун-ниҳоя» ва «Хазойин ул-маоний» девонларига киритилган. Бизнингча, Навоий таъкидлаган тўртинчи ҳарф форсий ва туркийга хос پ (пе) ҳарфи бўлса керак. «Бадоеъ ул-бидоя»да бу ҳарфда 1 та ғазал мавжуд.

Умуман, Алишер Навоий ўзидан аввалги ўтган шоирларнинг девонларидаги камчиликни тугатган, яъни, алифбодаги 32 та ҳарфнинг барчасида гўзал ғазаллар битиб, ўз девонининг бу жиҳатдан мукамал бўлишига эришган.

Адабиёт тарихидаги дастлабки девонлар, жумладан, XI аср форс-тожик шоирлари Унсурий, Фаррухий, Манучехрийларнинг девонлари ғазал билан эмас, балки қасида билан бошланган. Бу даврдаги қасидаларда шоирларнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий мазмундаги қарашлари ҳам акс этди.

---

¹ Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. –Тошкент: 1978. –Б.209.

Шунингдек, форсий адабиётда қасидалар шоирнинг бадиий маҳоратини белгилашда муҳим омиллардан саналган ва шу туфайли кўпчилик шоирлар қасида жанрида ижод қилганлар. Ўша давр адабий муҳитида қасида жанрининг ривожланганлиги сабабли уларнинг девон бошида берилиши анъанавий ҳолатга айланди.

Жамол Камол бир мақоласида жанрлар тараққиётида муҳим бир қонуният мавжудлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Қайси бир жанр ўзининг «илғорлик» мавқеини йўқотади, қайси бир жанрнинг сифат ва салмоғи тагин ҳам ортади, қайси бир жанр кейинги қатордан олдинги сафларга чиқиб олади. Шунга боғлиқ равишда материалга янгича муносабат ва бадиий воситаларнинг янгича турлари ҳам шакллана бошлайди»¹.

Дарҳақиқат, жанрлар тараққиёти тарихий жараён бўлиб, маълум бир даврда бир жанрнинг ривожланиб, иккинчи бир даврда бошқа жанрга ўз ўрнини бўшатиб бериши табиий ҳолдир. Навоий яшаган даврда қасида эмас, балки ғазал етук жанрий шакл сифатида ривожланди. «Навоийнинг ғазалга эътибори ва муҳаббати шу даражада эдики, у даврининг девон тузиш анъаналаридан чекиниб, ўз девонларини қасида билан эмас, балки ғазал билан бошлайди»². Шунингдек, шоир девонидаги ғазалларни жойлаштиришда маълум бир тамойил қўллайди. Бу тамойилни Навоий дебечада шундай таърифлайди: «*Яна буқим, ҳар ҳарф газалиётининг аввал битилган газал била ўзга газаллар орасида услуб хайсиятидин тафовут риоят қилмайдурурлар. Муқаррардурким, ҳар амрда бир лаҳза Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳамдидин ё Расул алайҳиссалом наътидин, ё бу икки шига далолат қилурдек бир амрдин гофил бўлмоғлиқ авлодурур.*

Бу навъ хаёле хотирға келган учун ҳар ҳарф газалиётининг аввалги газалини ё Тангри таоло ҳамди била муфаттах, ё бир мавъиза билаким, бу

¹ Камол Ж. Лирикада жанрлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1976. 6-сон. –Б.7.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидида Навоийнинг роли ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1961. 3-сон. –Б.11.

икки ишдин бирига дол бўлғай, муваззаҳ қилинди» (1-т., 21-бет).

Кўринадики, Навоий девон тузишда унинг умумий композициясига катта эътибор беради, шу билан бирга, ҳар бир ҳарф ғазалиёти композициясининг ҳам мукамал бўлишини таъминлайди. Яъни, биринчидан, девоннинг, иккинчидан, ҳар бир ҳарф ғазалиётининг дастлабки ғазаллари ё Тангри таоло мадҳияси билан, ё Муҳаммад пайғамбар мақтови билан бошланади, ёхуд орифона руҳдаги ғазаллардан таркиб топади.

Ҳар бир шоир ўз ғоя ва қарашларини китобхонга етказиш мақсадида энг тез тарқаладиган, энг халқчил жанргоа мурожаат қилади. Навоий учун кенг халқ оммасига маъқул ва манзур жанр ғазал эди. Шоир ўзининг одам, олам ҳақидаги пантеистик қарашларини ҳам шу халқчил жанрда беришга интилди. Бундай характердаги ғазалларини ўз дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда девон бошида ва ҳар бир ҳарф ғазалиётининг аввалида жойлаштиради.

Дебочада таърифланган учинчи тамойил Навоий ғазалиётининг мавзу мавзу доираси билан боғлиқдир. Шоир дебочада ёзади: *«Яна бир буқим, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин гараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилган бўлғай. Ул жиҳатидин бу девонда ҳамду наът ва мавъизадин бошқа ҳар шўрангиз ғазалдинким, истимоъи маҳваиларга мужиби саркашлик ва гамкаиларга боиси мушаввашлиқ бўлғай, бирор-иккирор насиҳаторо ва мавъизатосо байт иртиқоб қилинди...» (1-т., 21-бет).*

Ўтмиш шоирлар ўз ғазалларини, асосан, ишқ-муҳаббат мавзуида яратганлар. Зеро, «ғазал хотин-қизларга нисбатан бўлган севги мавзуидаги лирик шеърдир»¹. Шу билан бирга, таркибига жамият масалалари ҳақидаги

---

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961. –Б. 61.

ижтимоий фикрлар сингдириб юборилган ишқий ғазаллар ҳам яратилди. Жумладан, Лутфий ижодидаги жуда кўп ғазаллар таркибида ўзи яшаб турган замонадан норозилик туйғулари ифодаланган байтлар учрайди. А.Ҳайитметов «Навоий лирикаси» китобида бундай байтларни лирик чекиниш деб атайди¹.

Ўтмишдаги айрим шоирлар ижодида, асосан, мавзудан юқоридагидек четга чиқиш ҳоллари учраса-да, лекин соф ижтимоий, дидактик характердаги яхлит ғазаллар яратилмаган эди.

Навоий биринчи галда инсоний севгини улуғловчи ғоявий, бадий юксак ғазаллар яратди. Зеро, шоир ғазалларининг тўртдан уч қисмидан кўпроғини ишқий ғазаллар ташкил этади. «Ишқ мавзуи Навоий лирикасида бошқа мавзулар учун асосий фон, баъзан баҳона ёки парда вазифасини бажаради. У ўзининг ҳар қандай фикрини шу масалага боғлаб ифодалайди ва илгари суради»².

Шу билан бирга, Навоий ғазалларида ўз даврининг муҳим масалаларини қаламга олди ва ишқий ғазаллар билан биргаликда фалсафий, ижтимоий ва дидактик характердаги яхлит ғазалларнинг энг гўзал намуналарини яратди ва ўз девонининг композицион-мавзу жиҳатдан мукамал бўлишига эришди. Юқоридаги қайдда шоир ана шуларни таъкидлайди.

Алишер Навоий мазмун ва шакл бирлиги масаласига катта эътибор берадики, бу дебочада таърифланган тўртинчи тамойилдир. Навоийнинг фикрича, мазмун биринчи ўринда туради. Шу билан бирга, мазмунни ифодаловчи шакл ҳам маънога мос бўлиши лозим. Шоир дебочасида ёзади: *«Яна буқим, сойир давовинда расмий ғазал услубидимким, шойиъдурур, тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз арусининг жилвасига намойиш ва*

---

¹ Ўша асар. –Б. 99.

² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент: ЎзФА нашриёти 196. –Б. 99.

жамолига оройиш бермайдурурлар. Ва агар аҳёнан матлаъе махсуснавъда воқиъ бўлган бўлса, ҳамул матлаъ услуби била итмом хилъатин ва анжом кисватин кийдурмайдурурлар, балки тугангунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлиқ қилса, яна бири фироқ хазонида хорнамойлиқ қилибдурур. Бу сурат дағи муносабатдин йироқ ва мулояматдин қироқ кўрунди. Ул жиҳатдин саъй қилиндиким, ҳар мазмунда матлаъе воқиъ бўлса, аксар андоғ бўлғайким, мақтаъгача сурат хайсиятидин мувофиқ ва маъни жсонибидин мутобиқ тушкай» (1-т., 22-бет).

Маълумки, форс-тожик классиклари ҳамма вақт ҳам ғазаллардаги барча байтларнинг мазмун жиҳатдан боғланишига эътибор беравермаганлар, бу ҳол ўз даврида камчилик саналган эмас. Лекин Навоий ўзидан олдинги даврда яшаб ижод этган шоирлар ижодидаги бу ҳолатни танқид қилади. Шоирлар ғазални бошдан-оёқ матлаъ услуби билан тугалламайдилар, балки бир байтда висол баҳори гул очса, иккинчи бир байтда фироқ хазони хукмрон. Навоийнинг фикрича, бу мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун Навоий ғазалнинг матлаъидаги мазмунни мақтаъгача ривожлантириб, давом эттиришга, байтларнинг шакл жиҳатдан ўзаро мувофиқ ва маънога мос ҳамда изчил бўлишини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу Навоийнинг ғазал поэтикаси соҳасидаги муҳим новаторлиги эди.

Ва нииҳоят, дебочадаги бешинчи тамойил девоннинг жанрлар мундарижасига алокадордир: *«Яна маснавий била қасойиддин бошқаким, иншооллоҳ, алар дағи ҳар қайси бошқа мужаллад бўлғай, ҳар навъ шеърдин, масалан, руҳафзо мухаммаслар, барча хамсазийнат; ва равоносо мусаддаслар, барча ситтазийнат; ва муфид рубоиёт, барча латофатомиз; ва нофиъ муқаттаот, барча манфаатангиз; ва дилпазир мустазодлар, барчанинг васфи зойид ул-ҳад; ва беназир фардлар, барча лутфу равонлиқда муфрад; ва номий муаммолар, барчаси от ёшурмокда сотир; ва киромий лугзлар, барчанинг мафтунлуғи зоҳир; ва барча мусалсал таржиълар, барча марғуб; ва муътадил туюғлар, барча туркий услуб бу абёт зайлида мухайял*

ва бу ашъор хайлида музайял бўлди» (1-т.,22-23 бетлар).

Навоий бу ўринда ҳар томонлама мукамал бўлган девоннинг жанр мундарижасини бермоқда. Навоийгача бўлган ўзбек шоирлари кўпроқ, ғазал жанрида ижод қилганлар Отойи, Саккокий, Гадоий, Лутфий девонларида ғазалдан бошқа мустазод, рубоий, туюқ, қитъа жанрларидаги шеърлар учрайди, холос. Навоий эса «Бадоеъ ул-бидоя» девонига лириканинг 11 жанрдаги нодир намуналарини киритади. Бу билан шоир ўзбек адабиётидаги лириканинг жанр жиҳатдан ранг-баранг бўлишини таъминлади. Бу анъана Навоийдан кейинги давр шоирлари ижодида ҳам давом эттирилди. Масалан, Мунис, Огаҳий каби шоирлар ўз девонларининг жанр жиҳатдан ранг-баранг бўлишига эришганлар.

Умуман, Алишер Навоий ўз девони дебочасида асосий масалалардан бири – девон тузиш тамойилларини ҳам илмий, ҳам образли тарзда баён этади. Навоийнинг юқоридаги қайдларини чуқур ўрганиш, тадқиқ қилиш шоирнинг илмий ва бадиий ижод соҳасидаги новаторлигининг муҳим қирраларини очиб беради. Шоир девонидаги шеърларни чуқур ўрганишда эса зарур кўрсатмалар вазифасини бажарали.

Дебочаларда қўйилган масалалардан яна бири Навоийнинг ўз салафлари ва замондош шоирлар ижодига бўлган муносабатидир.

Маълумки, Алишер Навоий Хусрав Дехдавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийларни шеърятдаги буюк салафлари сифатида кўп асарларида эҳтиром билан тилга олади. Жумладан, форс-тожик адабиётининг бу уч буюк вакилига бўлган ҳурмат-муҳаббатини шоир «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ҳам баён қилади. Навоийшунос олим Ё.Исҳоқов «Навоийнинг илк лирикаси» номли тадқиқотида¹ шоирнинг салафлари ижодига муносабатини алоҳида масала сифатида текширади. Олим Навоий, бошқа асарлари қатори «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида салафларининг ўз ижодига таъсири ва бу таъсирнинг энг муҳим қирраларига эътиборни қаратганлигини

---

¹ Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. –Тошкент: 1965.

тўғри таъкидлаб ўтади.

Алишер Навоийнинг туркигўй шоирлар ва уларнинг ижодига баҳолари, мулоҳаза ва фикрлари кўпгина асарларда ўз ифодасини топган. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида форс-тожик адабиётидаги салафлари билан биргаликда туркигўй шоирлар ижоди ҳақида ҳам тўхталади, уларнинг шеърлятидаги муҳим хусусиятларни қайд этади.: *«Ва уйғур иборатининг фусаҳосидин ва турк алфозининг булагосидин мавлоно Саккокий ва мавлоно Лутфий раҳимаҳумоллоҳим, бирининг ширин абёти иштиҳори Туркистонда бегоят ва бирининг латиф газалиёти интишори Ироқу Хуросонда бениҳоятдурур ҳам девонлари мавжуд бўлғай»* (1-т.,14-бет). Бундан ташқари, яқин дўсти, шоир Амир Шайхим Суҳайлийни ҳам ўз салафлари қатори тилга олиб, унинг форс-тожик ва туркий тиллардаги шеърларининг ўзига хос хусусиятига диққатни жалб этади ва уларни юксак баҳолайди.

«Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида туркигўй шоирларга берилган бу баҳолар, ўз навбатида шоирнинг кейинги даврларда ёзилган асарларида ривожлантирилиб, мустаҳкамланиб борилади. Лутфий, Саккокий, Амир Шайхим Суҳайлийлар ижоди ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни шоирнинг «Мажолис ун-нафоис», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Муҳокамат ул-луғатайн» каби асарларда ҳам учратамиз.

Дебочаларда маълум даражада даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид чизгилар ҳам мавжуд.

Маълумки, 1469 йилда Абусаид Мирзо Озарбайжонни ўз тасарруфига киритиш учун олиб борилган жангларнинг бирида ҳалок бўлади. Ҳирот тахтига Абусаидга қарши кўп ииллар кураш олиб борган Ҳусайн Бойқаро ўтиради. Худди шу сиёсий воқеани шоир дебочасида шундай баён қилади: *«... то рўзгор ҳаводиси ул жаҳондор салтанати асосин барҳам урди ва ел таҳарруклук сипеҳр ул комгор шамъи ҳаётин учурди, мулкистонлиқ тахти бир шаҳаншоҳ мақдами била тафоҳур қилдиким, саодат ахтари тожининг гавҳари бўлмоқлик била бошин кўкка еткурди...»* (1-т.,15-бет.).

Бундай ўринлар «Хазойин ул-маоний» дебочасида ҳам мавжуд. Ҳусайн Бойқаро Навоийга шеърларини тўплаб, тўрт девон тузиш ҳақида топшириқ берар экан, Хусравнинг тўрт девонини эслатиб, шундай дейди: *«Бу тўрт девони замон аҳлидин меҳру вафо ва инсофу мурувватдек нобуд»* (3-т., 14-бет). Шоир бу ўринда замона кишилари ўртасида меҳру вафо, инсоф ва мурувват каби инсоний муносабатларнинг йўқолганига ишора қилмоқда.

Алишер Навоий ўз таржимаи ҳолини махсус ёзиб қолдирмаган. Лекин унинг деярли барча асарларида шоир ҳаёт йўлини ёритувчи маълумотлар мавжуд. Шунинг учун ҳам Навоий замондошлари асарлари билан биргаликда шоирнинг ўз асарлари ҳам унинг ҳаёт йўлини бирмунча тўлиқроқ тасаввур қилиш имконини беради. Жумладан, дебочаларда ҳам шоир ҳаётининг айрим қирраларини ёрқинлаштирадиган ўринлар бор.

«Ишқ бодасидин маст ва бода ишқидин майпараст» шоир юрагидаги барча ҳис-туйғуларини, кечинмаларини қоғозга тўккан ва бу «маънилар» кўпчиликка манзур бўлган, турли табақа вакиллари орасида шуҳрат тутган. Шоир шеърларининг биринчи галдаги мухлислари халқ эди. Шунингдек, замонанинг «азим уш-шаън шаҳзодалари» ҳам унинг ижодига катта муҳаббат билан қараган. Бу ўринда шоир Абулқосим Бобурдан аввал қисқа вақт подшоҳлик қилган¹ темурий шаҳзода Муҳаммад Султонни тилга олиб, уни мадҳ этади. Маълум бўлишича, Муҳаммад Султон ёш Навоий ижодига катта эътибор билан қараган. Навоий шеърятининг ана шу мухлислари томонидан шоир ғазаллари бир қанча нусхаларда кўчирилган ва халқ орасида кенг тарқалган эди: *«Хусусан, салтанат ганжининг дурри самини ва қаноат кунжининг хокнишини, илму зако аҳлининг ягонаси ва фақру фано хайлининг бенишонаси итик зеҳни дақойиқ ришталарининг гириҳкушойи ва ариғ табъи ҳақойиқ чеҳраларининг пардарабойи*

---

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: 1983. –Б.29-30.

*Табъи дарвишу ўзи шоҳнишон,
Шоҳи дарвиш Муҳаммад Султон*

*абқол-лоҳу канза фаноиҳи ва адома изза гиноиҳиким, матлаъе ё ортуқроқ, ё
тамом газал тилим хомаси тақририга келса эрди, ё хомам тили таҳрир
қилса эрди, филҳол ани мушкбор қалам бирла кофуркирдор сафҳага рақам
қилиб, оқу қарони андин махтут қилур эрди ва яна ҳам анга қаробат
ҳисоблик тезфаҳм шаҳзодалар ва мусоҳиб интисоблиқ хуштабъ мирзодалар
мутаддид савод қилиб, сойир улусга ёйилур эрди» (1-т., 13-бет).*

Навоий юқорироқда ёшлик ва йигитликдаги шеърый ижодининг қизгин палласи Абусаид Мирзо ҳукмронлиги даврига тўғри келганлиги ҳақида маълумот берар экан, шундай ёзади: «... ул чоғким Хуросон тахти кўрагонлиқ дувожи ила зийнатафзой ва Кўрагон фарқи жаҳонбонлиқ тожи била фалакфарсой эрди» (1-т., 12-бет).

Демак Навоий дебочаларда қайси темурий ҳукмдор ва султонлар даврида яшаб, ижод қилганлиги ҳақида ҳам хабар беради.

Дебочаларда шоир ўзи билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатларни ёритишга катта ўрин беради. Бу масалага девонларнинг яратилиш тарихини баён қилиш муносабати билан қайта-қайта тўхталади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки шоир девонларининг бунёдга келишида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг роли беқиёс бўлган.

Алишер Навоийда бирор асарини яратиш ҳақидаги фикр бирдан туғилмаган. Масалан, Низомий ва Хусрав Дехлавийларнинг «Хамса»сига жавобан асар яратиш фикри шоирнинг хаёлини ёшлик чоғларидан банд этган:

Бурундан чу кўргуздингиз ёрлик,
Басе етти сиздан мададкорлик.
Кичик эркони́мдин бўлиб қошима.

Улуғ муддао солдингиз бошима.

Узоқ вақтлар давомида «Хамса» достонидаги масалаларни ҳар томонлама ўйлаб, пишитиб юрганлиги учун ҳам бу улкан асарни жуда қисқа муддатда-икки йилда ёзиб тугатади. Шунингдек, Навоий барча шеърларини жамлаб, маълум композицияга эга бўлган шеърий тўплам тузиш фикри 80-йилларнинг ўрталаридаёқ пайдо бўлган эди. Буни «Хазойин ул-маоний» дебocasидан олинган мана бу парча ҳам тасдиқлайди: *«Ва бу авқот мобайнида (яъни «Хазойин ул-маоний» яратилаётган давр мобайнида – Ф.К.) ҳар миқдорким, фурсат топтим, хоҳ «Хамса» назмидину хоҳ «Назм ул-жавоҳир» ва «Мажолис ун-нафоис» у «Зубдат ут-таворих» ва сойир таснифлар иштиголидин ҳам ул ҳазрат дуойи давлатига авқотимни сарф қилдим»¹.*

Маълумки, юқорида тилга олинган «Хамса» 1483-85 йилларда, «Назм ул-жавоҳир» 1485 йилда, «Мажолис ун-нафоис» 1490-91 йилларда яратилган. Навоийнинг ўз маълумотига кўра, шоир ўз асарларини яратиш жараёнида ҳам улкан шеърий тўпламга кирувчи шеърларини тўплаш, уларни девонларга ажратиш, таҳрир қилиш, тузатиш, янгиларини ёзиб қўшиш борасида ҳам иш олиб борган. Ниҳоят, шеърий тўплам тузилишини пухта ўйлаб пишитгандан сўнг 1492 йилда уни тартиб беришга киришади.

Алишер Навоий шеърятининг улкан тўплами-«Хазойин ул-маоний» нинг яратилишида ҳам Ҳусайн Бойқаронинг хизмати катта бўлган. Бу ҳақда дебочада шоирнинг ўзи далолат беради.

1480 йилдан то умрининг охиригача Алишер Навоий учун ниҳоятда сермахсул давр бўлди. Бу даврда замонанинг турли-туман ҳодисалари гувоҳи бўлган, турмишнинг аччиқ-чучукларини тортиб кўрган шоир кўнглидаги

---

¹ Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.-Б.19-20. Кейинги ўринларда ҳам шу нашрга мурожаат қилинади ҳамда жилд ва саҳифалар кавс ичида кўрсатиб борилади.

дардларини қоғозга тўкиб солади. Шу йўл билан кўнгли бир оз ором топади. Шоир шу тариқа оз вақтда кўп шеър айтилганлигини таъкидлар экан, улар «икки мураттаб бўлгон девонлардин» «адади аксар» эканлигини айтиб, уларни тўплаб, девон тартиб беришни ўйлайди. Лекин шу даврга келиб, Навоийнинг соғлиғи ёмонлаша бошлайди. Чунки замонанинг турли-туман ходисалари, саройдаги фиску фужурлар, фитналар ва улкан ижодий меҳнат Навоийга ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан каттиқ таъсир қилган, ниҳоятда заифлашган эди. *«Чун ул тарихдин муддате ўттию ул вақтдин фурсате аро кирди, фалак ҳаводисининг ул қатиг эсадургон сарсари таскин тутган ва ул ранжу ташишидан йиллар ранжурлуқ тортқан тандек, балки жсонидин маҳжур қолган бадандек чиқтим, набзимга ҳаракат маъдуми нафасимнинг кирар-чиқари номаълум, таним ўн қатла андин, заифроқким нол ва кўнглум бир замон ўз ҳолида бўлса, яна ўн соат беҳол»* (3-т.,11-бет).

Худди шу пайт Ҳусайн Бойқаро Навоийга барча шеърларини тўплаб, тўрт девон тузиш ҳақида топшириқ беради: *« – Эй қадимий бандайи хосу эй бойирий ходими зовий ул-ихтисос, бурунги икки девонким, бизнинг ҳукми хитобимиз била мураттаб қилдинг. Андин сўнгра йиғилгон ашъорингу назм риштасига тортилгон дурри шаҳворинг адади бурунги девонлардан ортқан чоғлигдур ва бу латофати хўблар ва малоҳати симоти маҳбублар била яна икки девон тартиб берса бўлурдек маълум бўладур. Эмди авло будурким, бу ғариб ишга кўнгул келтиргайсен, балки ҳукм эрурким, бу ажойиб амрга ҳома сургайсену тафаккур хилватгоҳида хаёл шўху раънолар била базм тузгайсен ва то фалак гардиш қилур башар жинсини хаёлига келмаган аъжубани элга кўргузгайсен»* (3-т.,13-14-бетлар). Ҳусайн Бойқаро «назм ҳаримининг хосларию шеър баҳрининг ғаввослари» дан ҳеч бири бундай катта ёдгор қолдирмаганлиги, фақат Амир Хусрав Деҳлавий султон Маликшоҳ Алп Арслонга бағишлаб тўрт девон тартиб берганлиги, лекин уларнинг етиб келмаганлиги ҳақида гапириб, Навоийни ўз шеърларини жамлаб, тўрт девон

тузишга даъват этган: «*Чун сенга тавфиқ мадад қилиптуру бу мақсуднинг ҳеч кимга йиғилмаган моддаси йиғилиптур, тиларбизким, фурсатни ганимат билгайсену бу муддао ҳусулига рағбат қилгайсен*» (3-т.,14-бет).

Шоҳ буйруғини эшитган шоир унга ўз аҳволини баён қилади: «*Агарчи маразимга сихҳат умиди пайдо бўлуптур, аммо ҳануз гизо била шарбатким, ичилур, ейилур, мисқол тарозуси била тортилур ва тонгдин ақшомгача соат шишасига кўз тикилур ва агарчи заъфимга қувват имкони зоҳир бўлуптур, аммо ҳануз бузуг кошонамдин чиқарга қўпмоқ тиласам, осилган идбори анкабут торлари дастгирим бўлиб мадад еткармагунча, тебранмакка тобу тавон ва ҳаракатқа мақдур, балки имкон йўқдур...*» (3-т.,15-бет).

Умрининг сўнги йилларида катта ташвишлар ва оғир ижодий меҳнатлар туфайли хасталикка чалинган шоирга шоҳ топшириғини бажариш «душвор иш» бўлиб туюлади. Чунки барча шеърларини тўплаб, тўрт девонга жойлаштириш жуда катта меҳнат талаб қилувчи машаққатли иш эди. Шунинг учун шоир бу ишни бажариш давомида ўзига диққат-эътибор ва кўмак зарурлигини айтиб, шоҳга мурожаат этади. Бунга жавобан Ҳусайн Бойқаро, дебочада таъкидланишича, Навоийни ҳар жихатдан қўллаб-қувватлашга, моддий ва маънавий ёрдам беришга тайёр эканлигини баён қилади: «*...Андоқки бурунги икки девоннинг такмилида риоятдин ҳеч навъ тағофул воқиф бўлмади ва раҳномолиғу иноятдин ҳеч турлуг такосул суврат боғламади, эмди дағи ҳамул дастур бирла, балки андин ҳам афзунроқ, аҳволингдин хабар тутулғусидир ва ҳар оз вақтда сарвақтингга етилғусидур. Чун заъфи ҳолинг бизга зоҳиру пайдодур, шафқату банданавозлиғлар била равшану ҳувайдодур, марҳамату навосозлиғлар била мушкилинг бўлса ҳал қилинғусидур*» (3-т.,16-бет).

Ҳусайн Бойқаронинг бундай жавобидан руҳланган Навоий «ўтган айёмда» ва «кечкан хангомда битилган паришон гавҳарларни такмил риштасига тортмоқ била» машғул бўлади. Шоир фақат аввал ёзган ғазалларини жамлаб, уларни кўздан кечириш, айрим тузатишлар киритиши

билангина кифояланмайди. Балки яна янги ғазаллар битиб, улар ёнига кўшади. Шу тариқа йиғилган ғазалларини Султони соҳибқирон хузурига етказди. Маълум бўлишича, шоҳ саройидаги адабий йиғилишлар «олий мажлис» деб юритилган. Навоий «Муншаот» даги хатларидан бирида «Хазойин ул-маоний» нинг мусаввадасини суҳбатдошлар фахри бўлган Мавлоно Соҳиб орқали «олий мажлис» га юборганлигини баён қилади: «Ул сабабдин маҳфарус-савоҳиб Мавлоно Соҳибни куллуққа йиборилди ва ул мусаввадасини олий мажлисқа еткурсун дейилди».

Саройда ўтказиб туриладиган олий мажлисларда Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий каби классик шоирларнинг ғазаллари ўқиб, шарҳланган, уларнинг бадиияти юзасидан мубоҳасалар юритилган. Шу билан бирга, замондош шоирларнинг етук асарлари ҳам доимий равишда ўқиб, таҳлил қилинган, кўпчиликнинг, жумладан, Ҳусайн Бойқаронинг таҳсинига сазовор бўлган. Бу ҳақда шоир «Бадоеъ ул-бидоя» дебодасида ёзади: «Ва дурарбор тилига мажолисда баъзи ғазалиётим мастур бўлур эрди» (1-т.,7-бет).

Шуниси диққатга сазоворки, Ҳусайн Бойқаро Навоий шеърларини ўқиш, улардан чексиз завқ олиш билангина чегараланиб қолмаган, уни кузатиб борган. Шоирнинг «Бадоеъ ул-идоя» ва «Хазойин ул-маоний»га кирган шеърларини доимий тарзда ўқиб таҳлил қилган.

Навоийнинг «Мажонис ун-нафоис» асарининг сакизинчи мажлисига илова тарзида келтирилган Хусрав Деҳлавийнинг байти билан боғлиқ баҳони эсга оладиган бўлсак, Ҳусайн Бойқаронинг шеърини диди ва заковати нақадар юксак эканлигининг гувоҳи бўламиз. «Бадоеъ ул-бидоя» дебодасида далолат берилишича, Ҳусайн Бойқаро 70-йиллардаёқ Навоий шеърларининг таҳрири билан шуғулланган. У байтлардаги «бирор номуносиб лафз» га ёки «бирор» ноҳанжор байтқа хат уруб», улардаги баъзи нуқсонларни бартараф қилган:

«Ва гоҳи иборатим қусурин тағйир бермак била айбдин мубарро ва гоҳи маонийим футурин ислоҳ қилмоқ билан нуқсондин муарро қилур эрди.

Баъзи байтимдин бирор номуносиб лафзни чиқориб, бир даста субҳа ичра бир дурри шаҳвор тортқондек бирор лафз киюрур эрди ва баъзи ғазалларимдин бирор ноҳанжор байтқа хат уруб, бир бузуг дашт ичра бир қасри зарнигор ясагондек, бирор байтга дахл берур эрди» (1-т., 17-бет).

Бу маълумот Ҳусайн Бойқаронинг ўша даврдаёқ шеър илми масалаларидан чуқур хабардор бўлган иқтидорли шоир эканлиги дарак беради.

Ҳусайн Бойқаро «Ҳазойин ул-маоний» даги шеърларини ҳам шоҳ сифатида, ҳам шоир сифатида кўздан кечириб, уларнинг айримларига ислоҳлар киритган, яъни ғазалларнинг маъно томонидан ёки бадий санъатларнинг қўлланиши жиҳатидан «бетакаллуфлуқ» ва «номуносиблиғ» кўрса, уларни бартараф қилган: *«Айтилган абёт барча латойифосор ва сабт бўлган ашъор барча заройифишиорким, эллик, олтмиш ёки юз ғазалга яқин йиғилса эрди, ҳазрати Султон соҳибқироннинг фирдавосо суҳбатидаву сипеҳрфарсо ҳазратида ҳозир қилиб арзга еткурур эрдим ва ул ҳазрат аларга шафқат юзидин боқиб, қайси маъно шўхинингким таркиби хилъатида ва алфози кисватида бетакаллуфлуқ кўрса, ўз ганжинайи замири хизонасидин муносиб алфоз била ул либосларга тағйир бериб ва алфоз кисватида санойиъ жавоҳиридин номуносиблиғ маълум қилса, ўз хизонаи хотираи ганжхонасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била ул зебу зийнатқа табдил еткуруб, ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди» (3-т., 17-18-бетлар).*

Юқоридаги маълумотларни «Муншаот» даги қатор мактублар ҳам тасдиқлайди. Масалан, 30-мактубда «Паришон назмларидин бир жуз тобуқта юборилди. Чун муборак назарлари тушгай-ислоҳ била мушарраф бўлғай» деб ёзса, 33-мактубда эса «Буюрғон ғазаллардин тайёр бўлғонларни юборилди. Қолғонини дағи тугатиб, борур кишидин юборилғай», дейди. Ҳатто баъзи мактубларда айрим ғазалларнинг матлаларини ҳам Ҳусайн Бойқарога ислоҳ учун йўллаганини ёзади.

Умуман, шоир шеърларининг биринчи ўқувчиси ва таҳрирчиси сифатида «ул ҳазратнинг муборак табъининг анда (Хазойин ул-маоний»да - К.Ф.) куллий даҳли бўлмаган» «ҳеч жузве жузъиёт йўқтур». Шунинг учун ҳам Навоий дебодасида ёзади: «*Чун бу маъно гавҳарлари барча ул ҳазратнинг табъи баҳридину зехни конидин ҳосил бўлди ва ...анинг отин «Хазойин ул-маоний» қўюлди»*(3-т., 18-бет). Яъни тўпламдаги шеърлар Хусайн Бойқаро табъи баҳридин ва зехни конидин ҳосил бўлганлиги ҳам унинг номи «Хазойин ул-маоний» қўйилганлигини маълум қилади. Бу дебоданинг кўтаринки руҳи, услубидан келиб чиқиб, шоҳга ҳурмат маъносида анъанавий муносабат билдиришдир. Зеро, шоир «Муншаот»даги бир мактубда «Хазойин ул-маоний» даги шеърларни ўз истеъдоди (табъи) хазиначаридан ҳосил бўлганлиги учун шундай ном берилганлигини таъкидлайди: «Дағи мажмуиғақим, махлут битилиб турур, чун табъ хазойиндин ҳосил бўлгон маоний эрди-»Хазойин ул-маоний» лақаб берилди».

Умуман, Хусайн Бойқаро «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» девонларининг тузилишига бош-қош бўлган, уларнинг таркибига кирган шеърларни мунтазам ўқиб, уларни таҳрир қилиб борган. Бу фикр дебодачаларда муболағали тарзда баён қилинса-да, уларнинг заминида реал ҳақиқат мавжуддир. Бу ўринда Хусайн Бойқаро Ҳирот адабий муҳитининг йирик вакиллари билан бири эканлиги, форс-тожик тилини яхши билишига қарамай, туркий тилда гўзал ғазаллар яратганлиги ва бошқа шоирларни ҳам она тилида ижод қилишга чақирганлиги, шунингдек, соҳибдевон эканлиги каби жиҳатларини ҳисобга олсак, юқоридаги фикримиз янада ойдинлашади. Навоийдек буюк шоирнинг шеърларига жузъий бўлса-да, тузатишлар киритиш, ислоҳ қилиш учун шеър илмининг энг нозик томонларини чуқур билиш зарур эди. Хусайн Бойқарода ана шу сифатлар мавжуд эди, десак хато қилмаймиз. Зеро, Навоий ғазалларида ҳам Хусайн Бойқаро шеър илмида ниҳоятда нозикфаҳм киши эканлигини таъкидлайди:

Эй Навоий, хурдаи назмингга ислоҳ истасанг,
Шоҳи Ғозийдин жаҳонда хурдадонроқ йўқ киши.

Юқоридагилардан кўринадики, Алишер Навоий девонларининг бунёдга келишида, шоир шеърининг келажак авлод учун сақланиб қолишида Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари улкан бўлди. Бу жиҳатдан шоирнинг куйидаги мисралари ҳам ёрқин далилдир:

Ҳар гавҳари туфроғ уза бир қатра сув янглиғ тушгач адам ўлғай,
Гар қилмаса ишфоқ этибон хусрави Ғозий назминг сари парво.

(1-т., 581-бет).

Шунинг учун ҳам Навоий Ҳусайн Бойқаро жуда хурсанд. Ҳатто келажак авлод ҳам унга таҳсин ўқийди. Бу ўринда шоирнинг куйидаги сўзлари эътиборлидир: *«Бу жиҳатдин то олам инқироzi бўлғусидир Султони соҳибқирон давлатига дуо қилғайлар ва шафқату банданарварлигига сано дегайлар»* (3-т., 20-бет).

Умуман, Ҳусайн Бойқаро Навоий ва унинг ижодига катта ҳурмат билан караган. Ҳатто ўз рисоласида баён қилишича, Навоийдек шоир билан бир даврда, бир мамлакатда яшаётганганидан фахрланган. Ўз навбатида, Навоий ҳам ўзининг улкан ижодий мақсадларига эришганлиги учун Ҳусайн Бойқародан ниҳоятда миннатдор. Ҳатто шоир Султони соҳибқирон остонасининг жорубкаши бўлишга ҳам тайёр эканлигини баён қилади: *«...Қувватим бўлганда супургу олиб, илгим била ва қувватим бўлмаганда супургу ўрнига кипригим била ул остонани супурур баҳонаси била кўзумни ул мунаввар равза туфроғидин ёрутғаймен ва ул остонани бу супургу бирла ариғу бу уйни ул сурма била ёруғ тутқаймен ва бу хидматни дунёву охиратим шарафи билгаймен».* (3-т., 22-бет).

Алишер Навоий дебочада «Хазойин ул-маоний»нинг тузилиши ҳақида батафсил маълумот беради. Бир йилда тўрт фасл бўлиши табиийдир. Табиатдаги каби инсон умри ҳам тўрт фаслга монанддир. Шунга кўра, Навоий Навоий шеърларини тўрт девонга ажратганлиги ва уларни «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавойид ул-кибар» деб номланганлигини батафсил баён этади. Шунингдек, шоир ҳар бир девондаги шеърларнинг умр фаслларининг қайси даврларида яратилганлигини, яъни хронологиясини ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Шоирнинг дебочадаги маълумотига кўра, 7-8 ёшдан 20 ёшгача бўлган даврда яратилган шеърлар «Ғаройиб ус-сиғар»дан ўрин олган. «Наводир уш-шабоб»да эса йигирма ёшдан ўттиз беш ёшгача бўлган давр оралиғида битилган шеърлар жойлашган. Ўттиз бешдан қирқ беш ёшгача бўлган даврда ёзилган шеърлар «Бадоеъ ул-васат»га киритилган. Қирқ бешдан олтмиш ёшгача бўлган даврда ёзилган шеърлардан эса «Фавойид ул-кибар» тартиб берилган.

Лекин Навоий девонларининг номланиши ва девонлардаги шеърларнинг тақсимланиши шартлидир. Чунки шоир шеърларини тўрт девонга тақсимлаётганда, уларнинг ҳақиқий хронологиясини ҳисобга олмаган, балки ҳар бир шеърнинг руҳи, услубига кўпроқ эътибор берган¹. Шунинг учун ҳам девонлардаги шеърлар қатъий хронология асосида жойлаштирилмаган. Навоийшунос олим Ҳамид Сулаймон биринчи марта ўз тадқиқотларида «Хазойин ул-маоний» девонларининг номланиши, шеърларининг тақсимланишида хронологияга амал қилинмаганлигини асослаб берди.

Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ота-онадан етти пуштигача темурийлар хонадонига яқин кишилар эканлигини маълум қилади: *“Агарчи ота-онадин етти пуштга дегинча бу рафиъдудмоннинг бойири бандаси ва бу васиъ остоннинг маврусии тугмаси, яъни бу хоназоданинг хонаводаси ва*

---

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. –Тошкент: 1977. –Б.86.

хонаводанинг хоназодаси эди:

*Отам бу остоннинг хокбези,
Онам ҳам бу саро бўстон каниз.*

*Манга, гар худ бўлай булбул, вагар зог,
Ким ушбу даргаҳ ўлғай гулишану боғ» (1- т., 17-бет).*

Кўпчилик тарихий манбаларда Навоийнинг ота-боболари темурийлар хонадонининг маълум доирасидаги шоҳ ва шахзодалар билан кўкалдош эканлиги тилга олинади. Навоий ҳам шахзода Хусайн билан кўкалдош бўлган. Шу жиҳатдан Алишер Навоий ёшлигиданок темурийлар саройида эътиборли эди. Бу ҳақда шоир ўз асарларида ҳеч нарса демайди. Лекин Хусайн Бойқаро «Рисола»сида Навоийни «у чодирий киши қорамдин қуллук силкидин кўкалтошлиқ бойрисиға етган»¹ деб таърифлайдики, бу нарса уларнинг ҳақиқатан ҳам эмикдош биродар эканликларини тасдиқлайди.

Шоир «Хазойин ул-маоний»нинг қай тарзда бунёдга келганлиги ва унинг тузилишини баён қилиб бўлгач, яна соғлиғи масаласига қайтади: «*Бу бандага ёш улғайган чоғда заъфе юзланди ва ул заъф риштаси риштадек заъфли пайкаримга андоқ чирмандиким, ул қуёшдек замирга равшандур. Ҳоло миждозим истиқоматдин мунҳарифу баданимда неча марази мухталифдур ва атиббо иложимдин ожизу маъзул ва аҳиббо миждозимдин мутаажжибу малул*», - деб ёзади шоир. Навоий давом этиб, бу «заъф»нинг белгиларини қуйидагича батафсил баён қилади: «*Димогим паришонлигидин сўзум номарбуту ҳаёлим ошуфталигидин ҳолим номазбут. Бағрим қизиганидин жисмимда хуммойи лозим ва кунглум озганидин бошим айланмоғию кўзум қорармоғи дойим. Не тонгдин оқшомгача ўзумга бир дам гизодин ком, не ақшомдин тонггача тарфат ул-айне кўзумга уйқудин ором. Хотирим*

---

¹ Хусайн Бойқаро. Девон.Рисола. – Тошкент: 1968. –Б.161.

савдоомиз хаёллардин мушавваши, бесарудиллиқдин ҳар неча дилкаш сўз бўлса кўнглумга нохуш. Меъдамнинг ҳазм қилур гизоси замона аҳлининг изоси, кўнглумнинг нишот базмида майи ноби фалак тийғи оқизган бағир хуноби. Нотавонеким, юқори мазкур бўлгандек гизо қилур, оши мисқол тоши била бўлғай, агар гоҳи заиф хотири шарбат майли қилғай, ул дағи бу тош тарозуси била тортилғай, киши қўлдамайин ердин қўпаридида кўп озор бўлғайу асо мадади бўлмагунча ердин қадам кўтармағи душвор, сайр ҳавосин қилса ики инсонга отландурур, тушурурида ҳаммолвашилик, у отлангандин сўнгра пайкари юкидин бир ҳайвонга мурдакашлик, тушкандин сўнгра бу сайр кўфтидин аъзоси нокор, бу озурдалиғдин яна бир кеча-кундуз тебрана олмай, андоқки бир йиллик бемор, иссиғ нафасларидин ҳаётининг гули нажмурдаву нафасининг кирар-чиқаридин заиф тани озурда»(3-т., 20-21-бетлар).

Юқоридаги парчадан маълум бўлишича, паришонхотирлик туфайли шоирнинг сўзлари бир-бирига қовушмаган, бутун вужуди ўт бўлиб ёнган, кўнгли озиб, боши айланган ва кўз олдини қоронғилик босган, уйқусизлик азоб берган. Кўнгли турли-туман ўйлар туфайли бесаранжом бўлган, ҳеч кимнинг гап-сўзи ёқмаган, яъни асаби бузилган. Шунингдек, шоирни иштаҳасизлик, ортиқ даражадаги бедармонлик, «иситма ўти» қийнаган. Юқоридагилардан маълум бўладики, Навоий ўзи таъкидлаганидек, шоирга кексайган чоғида бир неча касалликлар азоб берган («баданимда неча марази мухталифтур»). Бу, албатта, фаол ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг ва оғир ижодий меҳнатларнинг натижаси эди.

Алишер Навоийнинг ҳар икки дебочадаги ўз ҳаёт йўлига оид қайдлари шунинг учун ҳам муҳимки, улар шоир таржимаи ҳолининг айрим томонларини чуқурроқ тасаввур қилишга, ёритишга имкон беради.

Умуман, Алишер Навоий дебочаларидаги масалалар ниҳоятда кенг камровлидир. Уларни атрофлича тадқиқ этиш дебочаларнинг адабиётимиз тарихини ёритишда муҳим илмий манбалардан бири сифатидаги аҳамиятини белгилашга ёрдам беради.

**3-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ДЕБОЧАЛАРИНИНГ
БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Дебочаларнинг композицион-услубий хусусиятларига доир

Алишер Навоий «Хамса» дostonларида ва бошқа асарларида мазмун ва шакл бирлиги масаласига алоҳида тўхталади. Шоир маънони биринчи ўринга қўйгани ҳолда шаклни ҳам назардан четда қолдирмайди. Навоийнинг дебочадаги девон тузиш принципларининг тўртинчиси, яъни ғазал поэтикаси билан боғлиқ таъкиди бевосита композиция масаласи билан алоқадордир. Шоир бир ғазал доирасида бир неча масалаларга қўл урмасдан, матлаъдан мақтаъгача ягона бир фикрни поғонама-поғона ривожлантириб бориш асосида ғоявий яхлитликка - композицион бутунликка эришишни таъкидлаган эди. Бу ўринда Навоий ғазал композицияси ҳақида гапирса-да, унинг композицион изчиллик, яхлитликка интилиш ғояси девон композициясига ҳам, жумладан, дебоча композициясига ҳам тааллуқлидир.

В.Г.Белинский бадий асар «организми»ни инсон организмга қиёслайди ва бадий асардаги ҳар бир элемент зарурий ва ўз ўрнида бўлиши лозимлигини таъкидлаган эди.¹

Адабиётшунос олим М.Қўшжонов эса композицияга шундай таъриф беради: «... композиция... бадий асарда ижодкор диққат марказининг, унинг олдида турган бадий вазифанинг аниқлиги, шунга нисбатан асардаги катта ва кичик қисмлар ҳамда образларнинг жой-жойига қўйилиши ва ижодкор томонидан ўша марказ ва бадий вазифага нисбатан тасвир меъёри ва мувофиқлигига риоя қилишдан иборатдир...».²

Дарҳақиқат, ҳар бир шоир ёки ёзувчи ўз диққат марказида турган ғоявий ниятидан келиб чиққан ҳолда асарнинг катта-кичик қисмларини, образларини ўз ўрнида жойлаштиришга ва маълум меъёрни сақлаган ҳолда тасвирлашга эътибор беради.

¹ В.Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах. 3- том. – М., 1948. –Стр. 200.

² М. Қўшжонов. Ҳаёт ва маҳорат. –Тошкен:, 1962. –Б.115.

Умуман, композицион мукаммаллик ҳар бир бадиий асарнинг энг муҳим узвларидан биридир. Композицион мукаммалликсиз шоирнинг асардаги ғоявий нияти рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алишер Навоий барча асарларида мазмун ва шаклнинг бир-бирига мутаносиб бўлишига, яъни композицион яхлитликка эришишга интилади. Дебочаларда ҳам шоирнинг асосий ғоявий нияти - девон тузиш тарихи ва унинг ўзига хос хусусиятларини баён этишдир. Бу ғоявий ниятни амалга оширишда шоир воқеа-ҳодисалар, тафсилотлар, мулоҳазалари баёнида маълум тартиб ва меъёрни саклайди, мазмун ва шаклнинг бир-бирига уйғун бўлишига интилади.

Навоий ижодининг муҳим фазилатларидан бири ҳар бир асарнинг моҳиятини ташкил этган мазмуннинг ўзига мос шаклда намоён бўлишида кўринади. Бу эса, ўз навбатида, айтилмоқчи бўлган фикрларга мувофиқ жанр танлашда ҳам кўзга ташланади. Навоий таржимаи ҳолининг айрим қирралари бадиий ижод майдонига қай тарзда кириб келганлиги, ўз салафлари ва улар ижодига муносабати, ўзи ва Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар, асарларининг яратилиш тарихи, адабий-эстетик қарашлари ва ҳоказо масалаларни ифодалаш учун бошқа бир жанрни эмас, балки девон дебочасини танлайди. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки юқоридаги масалаларнинг кўпчилиги ўз моҳият эътибори билан лирик характердаги кўтаринки услубни тақозо этади. Дебоча эса ана шу масалаларни кўнгилдагидек ифодалаш учун мос шакл эди. Чунки дебоча девон тузишдек улкан иш ниҳоясига етказилгандан кейин ёзилади ва анъанага кўра кўтаринки услубда битилади. Шунингдек, дебочада шоир ҳиссиётлари, ички кечинмаларининг нозик қирраларини кенгроқ ва чуқурроқ бера олиш имконияти ҳам мавжуд. Адабиёт тарихида яратилган дебочаларнинг ҳар бири алоҳида ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун ҳам улар ўзига хос композицион хусусиятларга эгадир. Шу билан бирга, барча дебочалар композицияси учун умумий бўлган жиҳатлар ҳам мавжуддир.

Дебочалар, биринчидан, ҳамду сано ва наът билан бошланади. Иккинчидан, шоир яшаган давр ҳукмдори таъриф-тавсиф билан тилга олинади. Учинчидан, шоирнинг ўз салафлари ижодига муносабати ўз аксини топган. Тўртинчидан, девон тузиш истаги бўлмаганлиги ва бу ишга айрим шахсларнинг турткиси туфайли киришганлиги таъкидланади, шу аснода девон тузиш тарихи баён этилади. Бешинчидан эса, шоир девонга кирган шеърлардаги айрим сахву хатолар учун китобхондан узр сўраб, дебочани яқунлайди. Бу хусусиятлар деярли барча дебочалар учун хос бўлиб, уларнинг анъанавий қисмларига айланган. Лекин ҳамма дебочаларда ҳам бу элементларнинг (ҳамду наътдан ташқари) айнан шу ҳолатда сақланиши шарт эмас. Бу унсурлар олдинма кейин бўлиши, айрим унсурларнинг кўшилиши ёки тушиб қолиши мумкин. Лекин, умуман олганда, бу анъанавий элементларнинг шу тарзда берилиши кўпчилик дебочалар учун характерлидир.

Навоий дебочларида ифода этилган масалаларни кўздан кечирсак, уларнинг маълум тартибда жойлаштирилганлиги, яъни ўзига хос композицияга эга эканлигини кўрамыз. Бу жиҳатдан «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасининг композицион тузилиши билан танишиб чиқайлик:

1. Ҳамд ва наът.
2. Девондаги шеърларнинг қай тарзда дунёга келганлигининг баёни.
3. Навоийнинг ўз устозлари ижодига ҳурмат-эҳтиромининг ифодаланиши.
4. Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоий ижодига муносабати масаласи.
5. Девоннинг яратилиш тарихи.
6. Девоннинг ўзига хос хусусиятлари ва мундарижаси.
7. Хотима. Сахву хатолар учун узр сўраш.

Адабиётшунос Н.Маллаев «Анъанавий муқаддимот ҳақида» номли мақоласида шундай ёзган эди: «Мусулмон ўлкаларида асарни ҳамд, муножот

ва наът каби худо, пайғамбар ва халифаларга бағишланган анъанавий муқаддима билан бошлаш одат эди. Алишер Навоий асарлари ҳам шундай муқаддимот билан ибтидо топади»¹. Жумладан, шоирнинг девонларига ёзилган дебочалари ҳам ана шу анъанавий ҳамду сано ва наът билан бошланади. Шоир дебочанинг бу қисмида мусулмон фарзанди сифатида худо ва пайғамбарни таърифу тавсиф этади. Сўнгра шоир ўзи ҳақида хабар бериб, девондаги ашъорларнинг қай тарзда туғилганлиги ва кўпчилик орасида кенг ёйилганлигини тарғиб қилади.

Дебочанинг муҳим элементларидан бири шоирнинг ўз салафлари ижодига бўлган муносабатидир. Гарчи шоирнинг шеърларидан мухлислари томонидан девон тузилган бўлса-да, у ўзини соҳиби девон бўлишга лойик деб билмайди. Уни ўз салафлари девонлари даражасига тенг келадиган девон тартиб беришнинг мушкуллиги ўйлантиради. Шу муносабат билан Навоий ўз салафларига бўлган чексиз ҳурмат-эҳтиромини ифода этади. Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоий ижодига муносабати масаласи дебоча композициясидаги муҳим масалалардан биридир. Шунинг учун шоир ўз даврининг ҳукмдори бўлган Ҳусайн Бойқаро мадҳига ҳар икки дебочада ҳам кўп ўрин беради. Зеро, дебочлар Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини ёритувчи муҳим бир ҳужжатли манбадир.

Дебоча композициясидаги элементлардан яна бири девон тузиш истагининг бўлмаганлиги ва бунга маълум шахслар томонидан туртки берилганлигининг таъкидланишидир. Кўпчиликнинг девон тузиш ҳақидаги илтимосига камтарона жавоб бериб келган шоир, ниҳоят, Ҳусайн Бойқаронинг топшириғи ва бевосита кузатуви остида «Бадоеъ ул-бидоя» девонини яратади ва уни Ҳусайн Бойқарога бағишлайди. Шу аснода девоннинг яратилиш тарихини ҳам баён қилади.

Девоннинг ўзига хос хусусиятлари ва мундарижасини баён қилиш дебоча композициясида муҳим ўрин тутган масалалардан бири бўлиб, бу

---

¹ Н. Маллаев. Анъанавий муқаддимот ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 1-сон. –Б.10.

шоирнинг лирик дебоча яратишдан кўзлаган ғоявий мақсадларидан биридир.

Ниҳоят, девонга кирган шеърлардаги айрим сахву хатолар учун китобхондан узр сўраш билан дебоча хотима топади.

Шунингдек, шоир таржимаи ҳоли ва қаламкашлик ҳаётига оид чизгилар, илк девони ҳақидаги маълумотлари ҳам дебоча композициясига усталик билан сингдириб юборилган.

Юқоридагилардан кўринадикки, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида кўйилган масалаларнинг кўлами анча кенг ва уларни маълум тартибда жойлаштириш ва изчил баён этиш шоирдан улкан санъаткорликни талаб қилганлиги шубҳасиздир. «Хазойин ул-маоний» дебочаси композициясини кўздан кечирганда, бу санъаткорлик янада юксак поғонага кўтарилганлигининг гувоҳи бўламиз. «Хазойин ул-маоний» композициясини ташкил этган масалаларнинг жойлашиши қуйидагичадир:

1. Ҳамду сано ва наът. Бу қисмда шоир инсонни ҳайвондан ажратиб, унга «нутқ ила назм эҳтироми» берган Қодири мутлақни ва пайғамбарни мадҳ этади.

2. «Хазойин ул-маоний»нинг тартиб берилиш сабаблари. Бунда шоир дастлаб тартиб берган икки девони ҳақида гапириб, кейинги даврда айтилган шеърлари ҳам ҳажм жиҳатдан улардан кўплигини таъкидлайди. Замон ходисалари туфайли йўқолиб кетмаслиги учун уларни тартибга солиш зарур эди. Лекин бунга шоирнинг соғлиғи йўл бермай қийнайди.

3. Ҳусайн Бойқаронинг Навоий ва унинг ижодига муносабати. Навоий ижоди билан доимий равишда қизиқиб борган Ҳусайн Бойқаро шоирга барча шеърларини тўплаб, тўрт девон тузиш ҳақида фармон беради. Шоирнинг соғлиғидан хабардор бўлган шоҳ унга ҳар томонлама ёрдам беришга вада беради.

4. «Хазойин ул-маоний»нинг яратилиш тарихи. Навоий бевосита Ҳусайн Бойқаронинг моддий ва маънавий кўмаги туфайли барча шеърларини тўплаб, уларни таҳрир қилади ва улар ёнига янгиларини ёзиб қўшади. Бу

шеърларни шоҳнинг «кимё асар назари»дан ўтказди. Ниҳоят, барча лирик шеърларини жамлаб тўрт девон тузади ва уни «Хазойин ул-маоний» деб номлайди.

5. «Хазойин ул-маоний»нинг тузилиши. Шоир йил фасллари ва инсон умрига монанд тўрт девонини тўрт хил ном билан атади. Яъни, биринчи девон «Ғаройиб ус-сиғар», иккинчи девон «Наводир уш-шабоб», учинчи девон «Бадоеъ ул-васат», тўртинчи девон «Фавойид ул-кибар» деб номланган. Шунингдек, шоир ҳар бир девонига кирган шеърларининг ёш чегараларини ҳам кўрсатади.

6. Шоирнинг ўз ижоди ҳақидаги фикрлари. Навоий «Хазойин ул-маоний»ни яратишга сарф этган йиллар давомида «Хамса» назми билан шуғулланганлиги, «Назм ул-жавоҳир», «Мажолис ун-нафоис», «Зубдат ут-таворих» ва «сойир тасниф»лар битганлигини таъкидлайди. Шу ўринда бадиий ижод соҳасида эришган ютуқларидан ниҳоятда мамнун эканлигини фахрия усулида баён қилади.

7. Кексаликдаги соғлигининг ёмонлашганлиги ҳақида. Шоир ёши улғайган чоғда турли касалликлар ёпишганлиги ва шу даврдаги аҳволи ниҳоятда оғирлиги ҳақида батафсил хабар беради.

8. Хотима. Бу қисмда шоир гўё Султон соҳибқироннинг давлатли даргоҳида ўтган умрига якун ясагандек туюлади. Хусайн Бойқаро давлатидаги хизматларини «дин ва охиратим шарафи» деб билган Навоий дебочани дуо, тилак характеридаги уч рубоий билан якунлайди.

Юқоридагилардан кўринадикки, дебоча композициясидаги масалалар бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бирорта ҳам қисмнинг ортиқчалигини сезмаймиз.

Асар композициясини бино тархига ўхшатиш мумкин. Агар бино тархи мукамал бўлмаса, қурилган иморат ҳам мустаҳкам бўлмайди. Шунга ўхшаш, бадиий асарда композицион яхлитлик бўлмаса, ёзувчи ёки шоирнинг айтмоқчи бўлган фикрлари, ғоявий-бадиий нияти китобхонга тўлиқ етиб

бормайди.

Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» дебочасида қўйилган масалаларнинг кенг кўламлилиги ва уларни жойлаштириш тартибидаги изчиллик ҳамда баёндаги услубий етуклик унинг композициясига ҳар томонлама мукамаллик бағишлаган. Зеро, «Хазойин ул-маоний»га битилган дебоча ўзбек адабиётида яратилган ғоявий, бадий жихатдан юксак девон дебочаларининг энг гўзал намунасидир.

Умуман, «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» дебочалари композициясидаги фикрлар ифодасидаги мантиқий изчиллик шу даражадаки, уларда шоир ҳаёти ва ижодининг маълум даврига хос яхлит манзара гавдаланади.

Алишер Навоийнинг ҳар бир асари ўзига хос ва қайтарилмас услуб қирраларига эга бўлиб, ранг-баранг жилоларда кўзни қамаштиради. Ё.Исҳоқов «Навоий ва ўзбек шеърлятидаги услублар масаласи» номли мақоласида шоир услуби ҳақида фикр юритар экан, уни олий услуб деб атайди ва бу услубнинг асосий хусусияти ҳақида шундай ёзади: «Олий ёки Навоий услубининг асосий хусусияти ундаги ички қатламнинг ниҳоятда бой ва ранг-баранглигидир. Унда турли услубий йўналишлар мужассам бўлган (жимжимадорлик, улуғворлик, безакдорлик, эмоционалик, мулоҳазакорлик, мазмундорлик, вазминлик ва ҳоказо).

Шунга боғлиқ ҳолда, шоир услубида бутун бошлиқ оҳанглар (риторик, патетик, реалистик) ва ранглар гаммаси ҳаракатда бўлади.¹

Навоий дебочаларида ҳам шоир услубининг ўзига хос томонлари, сержило қирралари диққатни ўзига жалб этади.

Навоий яшаган давр насрида форсча-тожикча, арабча сўзларга бой бўлган дабдабали шарқона услуб ҳукмрон эди. «Бу услуб учун фикрни мумкин қадар кўпроқ ўхшатишлар, истиора ва кинояларда, образли параллелизмлар орқали ифода этишга интилиш характерлидир. Бунинг

---

¹ Ё.Исҳоқов. Навоий ва ўзбек шеърлятидаги услублар масаласи.// Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 5-сон. –Б 7-8.

натижасида шу услубда ёзилган асарнинг тили анча мураккаблашади».¹

Девон дебочалари ҳам ана шу шарқона услубда битилган бўлиб, асар тили анчагина мураккабдир. Ранго-ранг ғазаллар яратган Алишер Навоий насрий асарлари услубининг ҳам рангин бўлишига, ўзига хос ажиб рангларда жилваланишига катта эътибор беради. Бинобарин, у ҳар бир асарнинг ғоявий мазмуни ва мақсади, характеридан келиб чиқиб, ўшанга мос услуб танлайди. Шу ўринда дебочалардаги кўтаринки рух, унда кўтарилган масалалар кўпроқ изчил ритмга эга бўлган безакдор баёндан ва саъж санъатидан фойдаланишни тақозо қилади.

Навоийшунос олим, профессор А.Ҳайитметов «Алишер Навоийнинг бадиий поэтик услуби юзасидан мулоҳазалар» номли мақоласида шоирнинг насрий асарлари услубини шартли икки гуруҳга бўлади: 1. Анъанавий услубда ёзилган асарлари. 2. Оддий насрда ёзилган асарлари.² Девон дебочалари анъанавий услубда ёзилган насрий асарлари гуруҳига мансубдир. Чунки дебочаларнинг аксари қисми сажъ билан, мураккаб сўз ва иборалар, узундан узоқ жумлалар билан битилган бўлиб, ўқувчидан уни тушуниш учун маълум тайёргарликни талаб қилади.

Навоий дебочлари услубининг бундай характердалиги, биринчидан, ўша даврга хос бўлган дабдабали услубнинг ҳукмронлиги билан белгиланса, иккинчидан, дебочаларнинг ниҳоят даражада кўтаринки руҳда ёзилишидир. Дебочларнинг бундай кўтаринки руҳда бўлиши маълум даражада субъектив ҳолат, яъни шоирнинг кайфияти билан ҳам боғлиқ. Чунки шоир девон тузиб бўлгандан кейин дебочани ёзади. У байрам кайфиятида дебочани ёзиб тугатгач, ҳукмдорга тақдим қилиши мумкин.

Юқорида айтганимиздек, дебоча асосан мураккаб шарқона классик услубда битилган. Жумлалар жимжимадор, кўп қиррали бўлиб, фикр образли тарзда ифода этилади. Шу билан бирга, дебочада фикр нисбатан содда

¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. –Б. 380.

² А.Ҳайитметов. Алишер Навоий бадиий-поэтик услуби юзасидан мулоҳазалар.//Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент: Фан, 1976.-Б.16.

жумлалар орқали ҳам берилади. Бундай жумлаларнинг кесими феъл орқали ифодаланиб, фикрнинг тушунарли ва таъсирчан бўлишини таъминлайди. Масалан: «Бихамдилоҳи таолоки, бу авқотдаким умр водийсининг кўпрагин анинг давлатидин муродлар била қатъ этибмен ва ҳаётнинг ниҳоятига комлар, балки комронлиғлар била етибмен, ҳеч турлуғ армон хотиримда қолмайдуру ҳеч турлуғ армон хотиримда қолмайдуру ҳеч навъ орзу кўнглумда синғанин хаёлим топа олмайдуру» (3-т., 20-бет).

Ўзбек адабий тилининг ривожда хизмати улкан бўлган шоир дебочада ҳам туркий тилни ривожлантириш, унинг мавқеини ошириш масаласини назардан четда қолдирмайди.

Биз дебочаларда арабча, форс-тожикча сўзлар кўп шлатилганлиги, бу ўша даврдаги классик адабий услубнинг асосий хусусиятларидан бири эканлигини айтган эдик. Бу нарса дебочада умумтуркийсўзлар кам ишлатилган, деган фикрга олиб келмайди. Навоий дебочаларда арабча, форс-тожикча сўзлар билан бирга, туркий тилга хос бўлган сўзларни кенг истифода этади. Жумладан, кесим вазифасида келган ва сажъланган феъл формасидаги сўзлар «фикрларни тугал ҳукм тарзида, ихчам ва равон ифодалаш²га хизмат қилган. Бу эса дебочаларда халқ насрига хос бўлган оддий услуб хусусиятлари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

Дебочаларда сажъ

Навоий дебочаларини ўқиганда ўзгача бир шеърий оҳанг жилоланиб турганлигини ҳис қиласан киши. Уларга ана шу оҳангдошликни, муסיқийликни бағишлаган бадий элемент сажъдир. «Сажъ ... асар мазмунини очиш, образлилик, эвфоник ва ритмик функцияларни бажаради»¹. Алишер Навоий сажъ санъатининг ана шу вазифаларини жуда яхши билган ва ундан барча насрий асарлари қатори дебочаларида ҳам унумли

---

¹ Б.Саримсоков. Ўзбек адабиётида сажъ. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 1-сон. –Б. 79.

фойдаланган.

Навоий ҳар икки дебочасида ҳам Хусайн Бойқаро унинг шеърларини таҳрир қилганлигини, натижада ғазаллари «соҳибназарлар кўзига маҳбуброқ ва аҳли диллар кўнглига марғуброқ» бўла бошлаганлигини катта ҳурмат ва эҳтиром билан шундай таъкидлайди: *«Чун бу байтлар айвони ул ислоҳлар нақшу нигоридин рашки нигорхонаи Чин ва бу ғазаллар бўстони ул иҳтимомлар баҳоридин гайрати хулди барин бўла бошлади; соҳибназарлар кўзига маҳбуброқ ва аҳли диллар кўнглига марғуброқ бўлуб, ҳурмати гоятдин ва шуҳрати ниҳоятдин ўтти...» (1-т., 18-бет).*

Навоий келтирилган мисолда ўз факрларини образли тарзда очиш, уни китобхонга турли бўёқларда етказиш учун сажъ санъатидан фойдаланади. Бу парчани ўқиганда жумлалар маълум ритмга эга бўлган оҳангдош бўлақларга ажралиб қолганлигини пайқайсиз, қулоғингиз остида ажиб бир гўзал мусиқа янграётгандек ҳис қиласиз.

Навоий дебочаларда насрнинг уч тури - эркин наср, сажъли наср ва вазндош наср каби турларини қўллаган. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Дебочаларда реалистик ўринлар, шунингдек, эмоционал ҳолатларнинг мавжудлиги, дебочанинг кўтаринки руҳда битилганлиги каби хусусиятлар насрнинг турли кўринишларини қўллаш имкониятини келтириб чиқарган.

Дебочалар, асосан, сажъли ва вазнли насрда ёзилган бўлиб, сажъли наср баёнда етакчилик қилади. Вазнли наср сажъли насрга қараганда кам қўлланган. Дебочалар шарқона классик услубда ёзилганлиги учун ундаги сажъларниш характери ҳам мураккаброқ. Дебочада аксар гапларнинг деярли ҳамма бўлақлари сажъланади ва сажънинг уч тури - сажъи мутавозий, сажъи мутарраф ва сажъи мутавозин - аралаш қўлланади. Шунингдек, дебочаларда арабча, форсча-тожикча сўзлар кўп ишлатилганлиги учун ҳам бошқа тилга хос бўлган сўзлар кўпроқ сажъланади. Булар ифодаланаётган фикрнинг тез тушунилишини маълум даражада қийинлаштиради. Лекин бу дебочалар услубининг характеридан келиб чиқади. Ўз навбатида, дебочадаги бошқа

тиллердан кирган сўзларнинг кўпроқ сажъланиши Навоийнинг араб, форс-тожик насри поэтикасининг нозик қирраларини эгаллашдаги маҳорати яққол намоён бўлади.

Алишер Навоий ўта нозик туйғули ва ниҳоятда юксак ҳиссиётли шахс бўлган. Ўзининг жўшқин ҳиссиётларини, нозик ички кечинмаларини, теран ўй-фикрларини қоғозга тўкиш, уни ранго-ранг жилода китобхонга етказиш учун шоир дебочада сажъ санъатининг ҳар уч турини – тўлик, қофияли ва вазндош сажъни кенг қўллайди.

Навоий девон тузиш тамойиллари ҳақида гапираркан, ҳар бир ҳарф ғазалиётининг аввали орифона ғазаллар билан бошланмоғи кераклигини таъкидлайди. Шоир давом этиб ёзади: *«Агар лаҳзае бу саодат муяссар бўлмаса, ҳар мутаайин амр ифтитоҳида худ не навъ тағофул ва такосул раво кўрулгай» (1-т., 21-бет).*

Ёки «Хазойин ул-маоний» дебочасида шоир замон ходисалари туфайли «онча душворлиғлар» ва «саъб гирифторлиғлар» юзланганлиги, ишқ туғёни туфайли туғилган кечинмаларини дарлашгани бир ҳамдард йўқлигини айтади. Шунинг учун ҳам шоир ички кечинмаларини, ўй-фикрларини, ҳиссиётларини қоғозга тўкади: *«Бу восита била кўнглум ўтига ороме ва ишқим бедоди ноҳамворлигига андоме ҳосил бўлур эрди» (3-т., 11-бет).*

Биринчи мисолдаги тағофул ва такосул, иккинчи мисолдаги ороме ва андоме сўзлари тўлиқ сажъланган сўзлардир.

«Хазойин ул-маоний» дебочасида шоир Ҳусайн Бойқаро томонидан тўрт девон тузишга ҳукм бўлганлиги, лекин бу ҳукм ижросига киришишга унинг соғлиғи йўл бермаётганлигидан нолийди. Шунда марҳаматли подшо саройидан шундай садо келади: *«Чун заъфи ҳолинг бизга зоҳиру пайдодур, шафқату банданавозлиғлар била не ерда қолсанг ўтқарилгусидур ва чун шикаст аҳволинг бизга равшану ҳувайдодур, марҳамату навосозлиғлар била ҳар мушкулнинг бўлса ҳал қилинғусидур» (3-т., 16-бет).*

Дебочалардаги асосий масалалардан бири Ҳусайн Бойқаро ва Алишер

Навоий ўртасидаги муносабатлар масаласидир. Бу икки шахснинг ўзаро дўстлиги, бир-бирига бўлган иззат-ҳурмати, вафо ва садоқати дебочада юксак кўтаринки услубда эмоционал характерда баён этилган. Бундай тасвир сажъ турларидан кенг фойдаланишни тақозо қилади. Юқоридаги мисолда Ҳусайн Бойқарога хос улуғворлик, ўз дўсти ва буюк шоирга бўлган ҳурмат-эҳтиром, илтифот ва ғамхўрликлари қофияли сажъ орқали мухтасар баён этилган.

Навоий дебочаларидаги сажъланиш характери бир оз мураккаброқ, яъни бир жумла таркибида сажънинг уч тури ҳам қўлланилаверади. Бу хусусият шоирга ўз ҳис-туйғуларини, ўй-фикрларини гўзал поэтик либосда беришга хизмат қилади. Масалан: *«Йўқким, харобат дурднўшлари, балки муножот хирқапўшлари ва демайким, авом арозили, балки хавос афозилининг тилларига жорий ва кўнгулларига корий тушар эрди ва ул замоннинг каримул-хулқ озодалари, балки азимушшаън шаҳзодалари илтифотиға мушарраф бўлур эрди» (I-т., 13-бет).*

Келтирилган мисолда тўлиқ, қофияли ва вазндош сажъ занжирга ўхшаб қўлланилган ва улар кўпроқ Навоийнинг ўй-фикрларини, ҳиссиётларини кўтаринки руҳда ифодалашга хизмат қилган. Навоий бу ўринда ўша пайтда «кўнглида не маъни» пайдо бўлса, барчасини «назм либосида» қоғозга туширганлиги ва бу «назм либосидаги маънилар» барча тоифадаги кишиларнинг кўнглига мақбул ва марғуб бўлаётганлигини кўтаринки поэтик шаклда афодалайди. Бу услуб ўша пайтдаги шоир кайфиятини ёрқинроқ ифодалашга кўмак берган.

Алишер Навоий бошқа асарларидан фарқли ўлароқ дебочаларида Ҳусайн Бойқаро мадҳига кенг ўрин беради. У Навоий шеърларининг сочилиб, йўқолиб кетмаслиги учун шоирга уларни тўплаб, девон тузиш ҳақида топшириқ беради. Навоий улкан меҳнат эвазига шоҳ ҳукмини бажаради: девон тартиб беради. Шоир девон яратилганлиги, девоннинг бунёдга келшида Ҳусайн Бойқаронинг роли катта бўлганлигини

хурсандчилик ва улкан миннатдаорчилик туйғуси билан шундай баён этади: *«Чун бу қуббаи сипехр тимсол қасредурур муалло, ул ҳазратнинг табъи латифининг меъмори бино қилгон ва бу равзаи фирдавсмисол боғедурур жаҳоноро, ул жанобнинг хаёли шарифининг боғбони тарҳ солгон ва бу боғ кирёсининг равоқида ул ҳумоюн алқоб битилса, не ажаб»* (1-т., 23-бет).

Юқорида келтирилган парчада Навоий сажъли ва вазнли насрни биргаликда қўлайди. Бу усул асарга юксак кўтаринки руҳ бағишлайди. Мисолдаги барча сўзлар (чундан ташқари) ўзаро сажъланган. Жумладаги барча сўзларнинг ўзаро сажъланиши вазнли насрни келтириб чиқаради ва жумладаги оҳангдорлик, равонлик, мусиқийлик, фикрнинг таъсирчанлигини оширади. Агар жумлаларни ўзаро қиёсласак, уларнинг маълум ритмга эга эканлигини кўрамиз, бу ритм эса сажъланувчи гуруҳларнинг ўзаро ҳамвазн эканлигидан далолат беради.

Масалан:

бу қуббаи сипехртимсол қасредурур муалло...

бу равзаи фирдавсмисол боғедурур жаҳоноро...

ул ҳазратнинг табъи латифининг меъмори бино қилгон...

ул жанобнинг хаёли шарифининг боғбони тарҳ солгон...

Шуни таъкидлаш керакки, дебочанинг характеридан келиб чиқиб, Навоий кўп ўринларда бу усулга мурожаат қилади. Масалан: *«Ул ҳумоюн замирнинг ойинайи гетийнамойида равшану пайдодур ва ул покиза кўнгулнинг жоми жаҳоноройида мубарҳану ҳувайдоким, бу бандайи фақирга не нотавонлиглар шикаст бердию бу зарраи ҳақирга не саргардонлиглар даст берди»* (3-т., 15-бет).

Дебочадаги сажънинг асосий хусусиятларидан бири кўпроқ арабча, форс-тожикча сўзларнинг сажъланишидир. Масалан, қуйидаги мисолда фақат арабча сўзлар сажъланган: *«Ва яна доғи латофатишор нозимлар*

заройифи ва зарофатдисор роқимлар латойифи ҳар ёндин истимов тушарким, кўпраги газал услубига машғул ва айтилгон газалларидин кўпраги матбуъ ва мақбулдур» (1-т., 15-бет).

Ёки «Хазойин ул-маоний»дан келтирилган қуйидаги мисолда ҳам фикр мантиқан бир-бирини тақозо этувчи сўзлар силсиласи орқали мураккаб ташбеҳлар воситасида ифода этилган ва арабча, форс-тожикча сўзлар ўзаро сажъланган: *«Мундин бошқа даги ул ҳазратнинг кўп хосса маънолари хаёлотину гариб мазмунлари мақолотин ва дилназир ташбиҳлари назокатину беназир ташбиҳлари жазолатин бурунги икки девоним дебочасида шарҳ била мазкур қилиб эрдиму тафсил била мастур этиб эрдим» (3-т., 18-бет).*

Яна шуниси характерлики, кўп ўринларда бошқа тилларга хос изофаби бирикмалар сажъланади ва бундай сажъланувчи бирикмалар жумла оҳангдорлигини, мусиқийлигини оширади, Масалан: *«Ва бу фақири бебизоату бу ҳақири беиститоат ул таълимларни ўзумга дастур била ул забту тартибга шуруъ қилур эрдим» (3-т., 18-бет).*

Алишер Навоий кўп ўринларда фикрни жимжимадор сўзлар занжири ва шунга мос мураккаб сажъ орқала ифода этади. Айрим ўринларда эса фикр соддароқ жумлалар билан ифодаланади ва сажъланаётган сўзлар миқдори ҳам нисбатан кам бўлиб, бир туркумга - кўпроқ от, феъл, равиш туркумларига хос бўлади. Масалан: *«Бағрим қизиганидин жисмимда хуммойи лозим ва кўнглум озганидин бошим айланмоғию кўзум қорармоғи дойим. Не тонгдин ақшомгача ўзумга бир дам гизодин ком, не ақшомдин тонггача турфат-ул-айне кўзумга уйқудин ором» (3-т., 20-бет).*

Умрининг сўнгги йилларида шоирнинг саломатлиги ниҳоятда ёмонлашади. Юқоридаги мисолда сажъдан шу даврдаги ички кечинмаларини, хиссий туғёнларини ифодаловчи восита сифатида фойдаланади. Навоий жумлада шундай сўзларни ипга чизгандек терадики, уларнинг ҳар бири ўзаро сажъланмаса ҳам, фикрнинг оҳангдор, мусиқий ва равон бўлишига хизмат

қилган. Бу ўз навбатида Навоийнинг ҳақиқий сўз устаси сифатидаги истеъдоди ва бадиий маҳоратидан дарак беради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, дебочада кўпинча бошқа тилларга хос бўлган сўзлар ва туркий тилга мансуб феъл-кесимларнинг сажъланиши характерлидир. Масалан, қуйидаги мисолда феъл туркумидаги сўзлар сажъланган ва улар шоир айтмоқчи бўлган факрни бўрттириб, таъкидлаб кўрсатишга, таъсирчан ифодалашга хизмат қилган: *«Чун сенга тавфиқ мадад қилиптиру бу мақсуднинг ҳеч кимга йиғилмаган моддаси йиғилиптиру, тиларбизким, фурсатни ганимат билгайсену бу муддао ҳусулига рағбат қилгайсен» (3-т., 14-бет).*

Умуман, дебочаларда сажънинг қўлланиши, кўринишлари ифодаланаётган ўй-фикрлар, кечинмаларнинг характерига қараб ҳам турличадир.

Дебочалардаги сажъ санъати Алишер Навоийнинг насрдаги поэтик маҳоратининг қай даражада эканлигини кўрсатувчи бадиий воситалардан биридир.

Бадиий тасвир воситалари

Алишер Навоий асарларини қимматбаҳо дуру жавоҳирларга киёслаш мумкин. Шоирнинг қайси бир асарини қўлга олманг, унинг янгидан-янги қирраларини кашф этаверасиз, теран маънолари, гўзал ифодалари кўз олдингизда «мавзун ҳаракатлик дилкашлар ва матбуъ сифатлик шўхвашлар» янглиғ турфа либосларда жилваланаверади. Навоий асарлари, орадан беш асрдан зиёд вақт ўтса ҳамки, китобхонни ўзига оҳанграбодек тортиб келади. Бунинг сабаби уларнинг чуқур мазмундорлиги ва гўзал бадииятга эга эканлигидир.

Асар ғояси ва мазмуни қанчалик теран бўлмасин, ўша мазмунга мос шакл танланмас экан, китобхонда чуқур таассурот қолдирши мумкин эмас.

Навоийнинг эстетик принципига кўра, мазмун бирламчи; бадиий асардаги мазмун (маъно) шоирнинг доимо диққат марказида туради. Шу билан бирга, ўша мазмун гўзал либосда, яъни шаклда ифода этилиши лозим. Шу маънода асар бадиияти ёрқин ва жозибадор бўлмас экан, ўқувчида завқ уйғотолмайди. Булар юксак бадиий асар яратишнинг асосий шартларидир.

Навоийнинг шеърини асарларидагина эмас, балки насрий асарларида ҳам бадиийлик юксак даражададир. Шоир ўз фикрларини равон, таъсирчан, образли ифодалаш учун бадиийликнинг турли хил воситаларидан фойдаланади.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» дебوحасида дастлабки икки девонини тузгандан кейинги даврда айтилган шеърлари ҳам сон жихатдан кўпайганлигини таъкидлайди ва уларнинг ҳар байтини «лафзу маъно била даржлиғ гавҳар¹га ўхшатади. Бу билан Навоий ўз шеърларида сўз ва унинг маъноси билан боғлиқ ранг-баранг бадиий санъатлардан ҳам фойдаланганлигига ишора қилмоқда.

Алишер Навоийнинг девон дебочаларини ҳам жуда гўзал ва бой бадиий воситалар бегаб туради. Бу бадиий воситалар хилма-хил ва ранг-баранглиги билан кишини ҳайратда қолдиради.

Дебочаларда шоирнинг буюк сўз санъаткори сифатидаги маҳорати жуда ёрқин намоён бўлади. У дебочаларда ташбеҳ, сифатлаш, истиора, муболаға, тафрит, тарди акс, мадих, фахрия, талмеҳ, эънот, таносиб каби кўплаб маънавий ва лафзий санъатлардан кенг ва унумли фойдаланади.

Навоийшунос олим Ё.Исҳоқов «Навоий поэтикаси» китобида шоир асарларида қўлланган ташбеҳ, сифатлаш, истиоралар ҳақида гапириб, улар классик шеърининг қон-қонига сингиб, унинг зарурий элементларга айланиб кетганлигини таъкидлайди². Дарҳақиқат, Навоий асарларини, жумладан, дебочаларини ҳам бу поэтик санъатларсиз тасаввур этиш қийин.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 20 томлик, 3-том, 11-бет.

² Ё.Исҳоқов. Навоий поэтикаси. –Тошкент: Фан, 1983. –Б.208.

Дебочаларда энг кўп мурожаат қилинган санъатлардан бири ташбехдир. Бирор нарса ёки ҳодисанинг хусусиятини шу хусусияти бор бошқа нарса ёхуд ҳодиса орқали тасвирлаш ўхшатиш ёки ташбех деб аталади.¹

Навоий тафаккур оламининг ниҳоятда кенг ва ранг-баранглиги ташбех санъати орқали яққол намоён бўлади. Шоир тафаккурнинг учқур отида юксак-юксакларга парвоз қилади, ўзининг фикр-ўйларини, ички ҳиссиётларини гўзал бир либосда жилвалантирадики, бу рангин жилвалар, бу бетакрор гўзаллик кишига битмас-туганмас завқ бағишлайди; ана шу бетимсол гўзалликни кашф этган даҳо қудратидан ҳайратланасан.

Фикримизнинг далили сифатида дебочалардаги ўхшатиш намуналарига назар ташлайлик. Навоийнинг ўхшатишларидаги ўхшамиш фақат шаклга эмас, кўп ҳолатда вазифага асосланган. Мана шу хусусият Навоийга жуда кўплаб ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ва келмайдиган ўхшатишларни вужудга келтиришга сабаб бўлган.²

Маълумки, Шарқда девон тузишнинг ўзига хос қоидалари мавжуд. Яъни, девондаги шеърлар араб-форс алифбосидаги 32 ҳарф тартибида жойлаштирилиши лозим. Лекин Навоийгача бўлган шоирлар 32 ҳарфнинг тўрттасида шеър битмаганлар. Навоий ўз девонида бу камчиликни тугатади. Буни шоир образли тарзда шундай тасвирлаб, гўзал ташбех намунасини яратади: *«Чун сўз аруси назм ҳарирининг матбуъ кисватин ва мавзун хилъатин кийиб, жилва оғоз қилса, ҳуққай ёқути доғи ўттуз иккита гавҳардин қачонким тўртига нуқсон воқиб бўлса, муқаррардурким, жамолига андин қусур ва каломига андин футур воқеъ бўлгусидур»* (I-т., 20-бет). Яъни: «Сўз келинчаги шеъриятнинг ҳарир либосидан ёқимли ва ярашимли кўйлак кийиб, жилва қила бошласаю, оғзидаги ўттиз иккита гавҳар (тип) дан тўрттасида нуқсон бўлса, ундан жамолига қусур ва нутқиға путур

¹ Ё.Исҳоқов. Ташбех. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970,4-сон. –Б.81.

² А.Рустамов. Навоийнинг бадиий маҳорати. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –Б.67.

етиши муқаррардир». Девондаги шеърларни сўз келинчагига, алифбодаги 32 ҳарфни унинг оғзидаги тишларига ўхшатиш Навоийнинг ташбеҳ бобидаги кашфиётларидан биридир.

Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга барча шеърларини тўплаб, тўрт девон тузиш ҳақида топшириқ бергач, шоир шоҳ ҳукмини бажаришга киришади. Яъни ўтган айёмда айтилган «ва кечгон ҳангомада битилган» ғазалларини тўплаб, ислоҳ қилиб, яна янги ғазаллар битиб, «такмил риштасиға» торта бошлайди. Навоийнинг шоирлик қуввати шунчалик зўрки, ҳар куни унинг «табъ» ва «хаёл хилватхонасидин» учта-тўрттагача ғазаллар «жилваи ноз» ва «хиромии дилнавоз била» чиқиб, «абкори фитна осорға қўшулурлар эрди. Бу ўринда Навоий ўз ғазалларини гўзалларга ўхшатади ва уларни чиройли сифатлашлар, гўзал истиоралар билан тасвирлайди: *«Бу назоҳат шабистонининг парданишинлари юз минг зебу зийнат била табъ хилватхонасидин жилваи ноз қилиб чиқиб, сойир абнойи жинс силкига кирурлар эрди ва бу малоҳат нигористонининг нозанинлари туман оройишу намойиши била хаёл хилватхонасидин хиромии дилнавоз била ҳаракат кўргузуб, яна абкори фитнаосорға қўшулурлар эрди. Чун бу мавзун ҳаракатлик дилкашлару бу матбуъ сифатлик шўхвашлар эллик, олтмиш ё юзга яқин бўлсалар эрди, бу фақир савдойи бир тожирдекким, малик-ут-тужжзор деса бўлғай, -*

Рубоия:

*Юз ҳур сифат барчасининг нозу фани,
Каширию румию хитоу хўтаный,
Ким бир шаҳ учун кетургай ул тойифани,
Тожир ўзин айларга баҳо бирла гани.*

- *Каширийси сеҳрсозлиғда дилрабову дилкаш ва румийси турктозлиқда кофироийну фарангийваш ва хитойиси хунрезлиғда новакзану шершикор ва хўтаныйси фитнаангизлиғда шерафкану гизолакирдор, бу*

шамойилу ойин била ва бу зеболигу тазйин била Султони соҳибқироннинг ҳарамии саройига киюрур эрдим ва бирин-бирин ул ҳазратнинг кимёасар назарига еткурур эрдим» (3-т. 17-бет).

Каттагина бу парчада Алишер Навоий битаётган гўзал ғазаллари 60-100 тага етказ, Ҳусайн Бойқаронинг муборак назаридан ўтказиш учун унинг ҳузурига етказишини тўғридан тўғри айтиб қўя қолмайди» балки шоир ўз фикрларини образли тарзда ифодалаб, гўзал ташбеҳ намуналарини яратади. Бу билан Алишер Навоий ўзининг тасаввур ва хаёл оламининг нақадар кенг ва бойлигини, оддий фикрларини ҳам ҳайратда қоларли даражада гўзал ифода қила билишнинг ўзи ҳам катта санъат эканлигин яна бир бор намоиш қилади.

Навоий санъаткорлигининг муҳим қирраларидан бири шундаки, у бир пайтнинг ўзида бир эмас, бир неча санъатларни тенг қўллайди. Юқоридаги мисолда ҳам шоир ташбеҳ, сифатлаш, истиора каби бир неча санъатлардан фойдаланган.

Умрининг сўнгги йилларида, айтиб ўтилганидек, Навоийнинг соғлиги анчагина ёмонлашади. Худди шу пайтларда Ҳусайн Бойқаро шоирга ўз шеърларини тўплаб, тўрт девон тузиш ҳақида фармон беради. Умри давомида ёзган лирик шеърларини тўплаб, уларни ислоҳ қилиб, тўрт девон тузиш Навоий назарида осон иш эмас. У шоирдан улкан меҳнат ва катта масъулият талаб қилади. Буни яхши англаган шоир шу даврдаги руҳий ҳолатини қуйидагича тасвирлайди: *«... агарчи заъфимга қувват имкони зоҳир бўлуптур, аммо ҳануз бузуг кошонамдин чиқарга қўймоқ тиласам, осилган у бори анкабут торлари дастгирим бўлуб мадад еткурмагунча, тебранмакка тобу тавон ва ҳаракатқа мақдур, балки имкон йўқтур, паиша юз пили дамон торта олмаган юкни нечук тортқай, батахсиским, мажруҳу ранжур дағи бўлғай, мўрчанинг шери аён қила олмаган ишни нечук қила олғай, хусусанким, бемору сиҳҳат тариқидин маҳжур дағи бўлғай» (3-т., 15-бет).*

Навоий ўз асарларида, жумладан дебочаларида ҳам муболаға санъатидан маҳорат билан фойдаланади. «Муболаға ... сўзлагучи бир нимани васф этарда анинг кучлуглиги ёки кучсузлугининг ортиқлигин, ул ортиқлик одаттин ташқари ёки эшиткучи ул васф етук эрмас деган хаёлга бормайтурған даражада даъво қилур».¹

Шоир юқоридаги парчада ҳам муболағадан ўзининг кексалик пайтидаги руҳий ҳолатини, кечинмаларини реал ва таъсирчан ифодалаш учун фойдаланади. Навоий шу даврларда кексаликдаги қувватсизлик ва хасталиклар туфайли шунчалик заифлашадики, ўрнидан туришга ўргимчак торлари мадад етказмаса, ҳаракат қилшга имкон ва қуввати йўқ. Беморнинг ўргимчак торларига тирмашиб ўрнидан қўзғалиши жуда чиройли муболағали тасвир намунаси.

Классик адабиётда нарса ёки ҳодисани атайин кичрайтириб, заифлаштириб тасвирлаш санъати - тафрит ҳам кенг қўлланади. Навоий юқоридаги парчада ўхшатиш билан тафритни биргаликда қўллайди. Шоир ўзини пашша ва чумолига ўхшатади; пашша юзта хайбатли фил торта олмаган юкни тортолмайди, тортса ҳам мажруҳ бўлади, чумоли ғазабли шер қила олмаган ишни бажара олмайди, бажарса ҳам соғлиғидан айрилади. Бу билан шоир девон тузиш жуда улкан иш эканлигини, бу ҳамманинг кўлидан келавермаслигини таъкидламоқда.

Маълумки, девон тартиб бериш учун жуда катта билим ва тажриба, талант ва маҳорат талаб қилинган. Шунинг учун ўтмишдаги шоирларнинг кўпчилиги ўз шеърларидан девон тузавермаганлар.

Классик адабиётда сўз такрорига асосланган санъатлардан бир тарди акс бўлиб, Навоий ўз лирик шеърларида ҳам бу санъатнинг гўзал намуналарини яратди. Шунингдек, дебочаларда ҳам бу санъатга мурожаат қилади: *«Не тонгдин ақшомгача ўзумга бир дам гизодин ком, не ақшомдин тонггача*

---

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б.67.

турфат-ул-айни кўзумга уйқудин ором» (3-т., 20-бет). Бу мисолдаги биринчи гапда «не тонгдин ақшомғача», иккинчи гапда «не ақшомдин тонгғача» тарзида қайтарилган ва акс ҳосил қилган. Келтирилган мисолда бу санъат шоирнинг хаста пайтидаги руҳий ҳолатини чуқур ва таъсирчан ифодалаш учун хизмат қилган.

Дебочада кўп қўлланилган қофия билан боғлиқ санъатлардан бири эънотдир. Эънот санъатининг моҳияти шундан иборатки, «... сўзлагучи сажъ ёки қофияда равий ҳарфидин олдин берилмаги шарт бўлмаган бир ёки бир неча махсус ҳаракат ёки муайян ҳарф келтирур».¹ Дебочалар, асосан, сажъ усулида ёзилган. Навоий кўп ўринларда сажълаш учун шундай сўзларни танлайдики, уларда равийдан олдинги бир ёки бир неча ҳарфлар ҳам бир хил бўлади. Бу сажъланаётган сўзларнинг жарангдорлигини, равонлиги ва мусиқийлигини таъминлайди. Асосийси - айтилаётган фикрнинг чуқур ва ёрқин, таъсирчан ифодаланишига хизмат қилади. Масалан: «*Яна буким, сойир давовинда расмий газал услубидинким, шойиъдурур тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз арусининг жилвасига намойиш ва жамолига оройиш бермайдурурлар» (1-т., 22-бет).*

Юқоридаги мисолда ўзаро сажъланган «намойиш» ва «оройиш» сўзларидаги равий «Ш» товушидир. Равий олдида келтирилиши шарт бўлмаган «О» ва «И» товушлари такрорланган. Бу эса сажъланган сўзларнинг оҳангдорлигини, таъсирчанлигини оширади.

Дебочалардаги эънот санъати намуналарини яна кўплаб келтириш мумкин: «*Ҳолиё, иккаласи алфоз назмига қойил, балки девон такмилига мойил бўлғай» (1-т., 15-бет).* Ёки: «*Ва гоҳи иборатим қусурин тағйир бермак била айбдин мубарро ва гоҳи маонийидин футурин ислоҳ қилмоқ била нуқсондин муарро қилур эрди» (1-т., 17-бет).*

Алишер Навоий дебочаларда «мадих» санъатини ҳам қўллайди.

---

¹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. –Тошкент: 1981. –Б.10.

«Мадих» луғатда мақташ, мақтов демақдир.¹

Классик адабиётда шоир қасида, девон ё бирор асарини ўз даври ҳукмдориға ёки бирор олий мартабали шахслардан бириға бағишлаши анъанаға айланган бир ҳол бўлган. Шубҳасиз, бундай асарларда (кўпроқ кириш қисмларида) ўша ҳукмдор ёки олий мартабали шахс ниҳоятда кўқларға кўтариб мақталган. Масалан, Хусрав Дехлавий «Нуҳ сипеҳр» («Тўққуз осмон») достонини ўз даврининг ҳукмдорларидан бири - Муборакшоҳға бағишлаган. Ҳукмдор бунинг учун унга, шоирнинг маълумот беришича, «олтин фил» ҳадя қилган.

Навоий девонларининг дебчасида ҳам шунга ўхшаш ҳолат мавжуд. Шоир ўз даври ҳукмдори Хусайн Бойқарони мадиҳ санъати орқали ниҳоятда таъриф тавсиф қилади. Бунинг сабабларидан бири анъанавий ҳолатнинг мавжудлиги бўлса, иккинчидан, санъаткор ижодини қўллаб-қуватлаш, унга моддий ва маънавий шароит яратиб бериш давр ҳукмдорлари ва олий мартабали кишларға хос одат бўлган. Бу Навоийгача ва Навоийдан кейинги даврда ҳам анъанавий ҳолат тусини олган.

Алишер Навоий дебчаларида Хусайн Бойқаро шаъниға битилган баландпарвоз сўз ва ибораларни, шеърий мисраларни кўплаб учратамиз. Бунинг сабаблари Хусайн Бойқаронинг ҳам мактабдош дўст сифатида, ҳам подшоҳ сифатида шоир ижодининг ривожланиши учун шарт-шароитларни яратиб беришға интиланлиги, шеърларини таҳрир қилганлиги, девон тузишға рағбатланганлиги, умуман, Навоий талантиға ва ижодига чуқур ҳурмат билан қараганлиғидир. Ўз навбатида, дебчалардаги баёнда, келтирилган шеърларда Навоийнинг Хусайн Бойқароға бўлган чексиз ҳурмати, чуқур эҳтироми яққол сезилиб туради. Ҳатто айрим ўринларда Хусайн Бойқароға хос бўлган сифатлар бўрттирилади. Масалан, Алишер Навоий Хусайн Бойқаронинг тахт тепасиға келишини мадиҳ санъати орқали қуйидагача тасвирлайди: *«Мулк шабистони бир давлат машъали била*

---

¹ Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимов. –Тошкент: Фан, 1972. – Б.348.

равшан бўлдиким, учқунининг ашиъасида бадри мунир бадр олдида Суҳодек ёшунди ва адл шаҳристони бир маъдилат хуришиди била ёрудиким, ашиъасининг партавида меҳри оламгир меҳр олдида заррадек кўрунди. Иқлимгиреким, хумоюн шарафидин фармонравонлиқ хутбасининг минбари пояси Муштарий авжига етти ва ганжбахшеким, рўзафзун жаноби исмидин кишваркушойлиқ сиккасининг миръоти беҳбуд нақшин зоҳир этти. Покдинеким, шариат ривожида хуришиди раъяти ихтисобидин Зуҳра уди юзидаги торлардин мусҳаф битир мистар юзига чекти. Адлойинеким, раият риоятида инсофи деҳкони мададидин Миррихи қаҳтандош савобит доналарин сипеҳр мазраъида экти. Соҳибкиронеким, тийги суйидин разм бўстонида фатҳ гуллари очилди, мулкистонеким, азми асаридин базми анжуманида иноят саҳобидин зафар дурлари сочилди.

*Шаҳеким, васфи юз минг йил туганмас, деса юз минг тил,
Бу айтилгонча юз минг бил, яна ҳар бирни юз минг қил.
Ки юз мингдин бири зикр ўлмагай зикр ўлса юз минг карн,
Бу юз минг қарндин ҳам бўлса ҳар бир лаҳза юз минг йил!*

(I-т., 15-16-бетлар).

Бундан кейинги ўринда ҳам Ҳусайн Бойқарони васф этувчи бир неча рубоийлар берилади. Умуман, ҳар икки дебочада ҳам Ҳусайн Бойқаро мадҳига жуда кенг ўрни берилган бўлиб, бу нарса юқорида тилга олинган сабаблар билан боғлиқ ва реал заминга эгадир.

Дебочаларда қўлланилган санъатлардан бири фахриядир.

Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» асарида улкан шоирлик қуввати ва юксак иқтидори туфайли туркий тилда «Хамса», «Ҳазойин ул-маоний» каби асарлар яратиб, катта шуҳрат қозонганлигини фахрия усулида кўп ўринларда алоҳида таъкидлайди:

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам .
Тўрт девон бирла назми «Панжи ганж»,
Даст берди чекмайин андуху ранж.
Назму насрим котиби тахминшунос
Ёзса, юз минг байт этар эрди қиёс.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» дебчасида бу улкан шеърий тўпламнинг яратилиш тарихи, тузилиши билан ўқувчини таништиради. «Хазойин ул-маоний» яратилган вақт оралигида «Хамса», «Назм ул жавоҳир», «Мажолис ун-нафоис», «Зубдат ут-таворих» ва бошқа асарларини ижод қилганлиги ҳақида хабар беради. Шундан сўнг давом этиб ёзади: *«Ва бихамдиллоҳ андоқ муродлар касб эттиким, менинг абнойи жинсимнинг юзидин бирига муяссар бўлмайдур ва андоқ мақсудларга еттимким, аларким, мендек юз, балки минг қуллари бор эрди, бирининг соғари орзуси менга нишот еткурган май била тўлмайдур. Бихамдиллоҳи таолоки, бу авқотдаким умр водийсининг кўпрагин анинг давлатидин муродлар била қатъ этибмен ва ҳаётнинг ниҳоятига комлар, балки комронлиглар била этибмен, ҳеч турлуг армон хотиримда қолмайдуру ҳеч навъ орзу кўнглумда синганин хаёлим топа олмайдур. Ҳар не дунё муродию зоҳир комронлигидур сурубмен ва сўзумнинг сийту садосин анинг мадҳида етти фалакка еткурубмен» (3-т., 20-бет).*

Шоир бу ўринда фахрия усули орқали ўзининг ноёб таланти ва маҳорати туфайли бадий ижод соҳасида улкан ютуқларга эришганлиги ва ижодда бундай юсак чўққиларга кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб этавермаслигини таъкидламоқдаки, бу, албатта, реал заминга эгадир.

Дебочалардаги шеърий парчалар бадииятига доир

Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» га ёзган ҳар икки девон дебочаси ҳам шоирона фикрлашнинг гўзал намунасидир. Шоир теран ўй-фикрларини, нозик кечинма ва ҳиссиётларини бу дебочаларда кучли эҳтирос билан ифода этади. Дебочалардаги насрий баённинг ўзи ҳам ҳар қандай таъсирчан шеъриятдан қолишмайди.

Яна шуни таъкидлаш керакки, девон дебочалари шеърий бир мулкнинг сарсуханлари бўлганлиги учун ҳам лирик характер касб этган. Шоирнинг ўз шеърияти ҳақидаги мулоҳазаларининг ўзида шеърий руҳ бўртиб туради. Шунингдек, ўрни-ўрни билан рубоий, маснавий ва байтлар бериб борилади. Бу «... шеърий парчалар насрий баёнда ифодаланган фикрни хулосалаш, яқунлаш, шунингдек, муаллифнинг асарларидаги ғоявий ниятини янада бўрттириб, эмоционал таъсирчанликни, бадий эффе́ктни ошириб бериш учун хизмат қилади. Баъзан назм насрда билдири́лаётган фикрнинг давоми сифатида берилга боради. Баъзан эса назм фактик материал сифатида келтирилади».¹

Ўзбек адабиётида XIX асргача назмда ижод қилиш анъанаси хукмрон эди. Бу анъана Алишер Навоийнинг насрий асарларига ҳам ўз таъсирини ўтказди, яъни шоир насрий асарларида назмдан ҳам кенг фойдаланди. Умуман, назм билан насрнинг қоришиқ ишлатилиши Навоий ижодининг асосий хусусиятларидан биридир.

Навоий дебочаларида турли мақсадларда қўлланган шеърий парчалар ўзининг ёрқин бадий фази́латларига эгадир. Бу шеърий парчалар рубоий, маснавий (3 байтдан 18 байтгача) байтлардан иборат бўлаб, улар ҳам Навоийнинг улкан ижодхонасида сайқалланган назм дурларидир. Шоир ўзининг чуқур ва юксак фикрлари, туйғуларини ифодалашда шеърий санъатларнинг кўпчилигига мурожаат қилади. Бу санъатлар Навоийнинг ғоявий-бадий ниятини чуқур ва таъсирчан ифодалашга хизмат қилган. Бу жиҳатдан дебочалардаги шеърий парчаларда қўлланган ташбеҳ, таносиб,

---

¹ С.Ғаниева. Алишер Навоий насрида назм ва унинг роли. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979, 6-сон. –Б.37.

тасдир, ташобехул-атроф, тарсеъ, тарди акс, талмеҳ каби санъатлар характерлидир. Шунингдек, шеърий парчалардаги ҳаётий тасвирлар ҳам шоирнинг юксак санъаткорлигини яна бир бор намоиш қилади.

Маълумки, Навоий ўзбек адабиётида рубоий жанрини юксак поғонага кўтарган шоирдир. Унинг девонларига ёзган насрий дебочалари таркибида ҳам анчагина рубоийлар бор. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида 17 та, «Ҳазойин ул-маоний» дебочасида эса 30 та рубоий бўлиб, уларнинг кўпчилиги биографик, ижодий-биографик мавзулардадир. Шунингдек, дебочанинг моҳияти, шоирнинг Ҳусайн Бойқарога бўлган муносабати каби масалалардан келиб чиқан ҳолда дуо, тилак, истак-характеридаги рубоийлар ҳам учрайди. Бу рубоийлар шоирнинг насрдаги фикрлари, кечинмалари, эҳтиросларининг тадрижий давоми сифатида, такрор (таъкиди), хулосаси сифатида келтирилади.

Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида рубоийлар билан бирга маснавий ва байтлар бериб боради. «Ҳазойин ул-маоний» дебочасида эса фақат рубоий жанрига мурожаат қилади. Бу ўринда инсон умрининг тўрт фаслига монанд «Ҳазойин ул-маоний» ҳам тўрт девондан ташкил топганлиги билан рубоийнинг тўрт мисрадан иборат эканлиги ўртасида қандайдир мантиқий мутаносиблик борлигини эсласак, Навоий даҳосига яна бир бор таҳсин ўқиймиз.

Дебочалар таркибида рубоийларнинг кўп қўлланиши унинг жанр хусусиятлари билан боғлиқ. Яъни тўрт мисрада фикрни ихчам ва чуқур маъноли ифода қила олиш имкониятининг мавжудлиги сабабли шоир дебочаларида бу жанрга мурожаат қилади. Бу, айниқса, «Ҳазойин ул-маоний» дебочасида яққол кўзга ташланади.

«Ҳазойин ул-маоний» Алишер Навоийнинг бутун умри давомида ёзган шеърларининг улкан тўпламидир. Бу девонлар тўпламини тузишга шоир, ўзи далолат беришича, бутун умрини сарф этган, яъни тўрт девондан иборат тўпламга ёшлик чоғларидан 1498 йилларгача бўлган даврларда ёзган 16

лирик жанрдага шеърларини жойлаштирган. 2600 ғазал ва бошқа жанрдаги шеърларни тўрт девонга жойлаштиришнинг ўзи бўлмаган, албатта. Бунинг ўзига яраша қийинчиликлари бор. Девон тузиш улкан масъулият талаб қилувчи иш эканлигини ва умрининг кейинги даврларида шоирнинг соғлиғи ёмонлашганлигини ҳисобга олсак, Навоийнинг бу тўрт девондан иборат тўпламни яратишдаги чеккан заҳматлари, меҳнат ва машаққатлари янада равшанроқ намоён бўлади. Ана шу меҳнат ва машаққатларининг меваси сифатида бунёдга келган 4 девонни йилнинг тўрт фасли ва инсон умрининг тўрт даврига монанд номлар билан атайди. Шоир ана шу девонларни тузишга умрининг барча қисмини сарф этганлигини 4 мисралик рубоийда мухтасар шаклда ифода этади:

*Сарф эттим анга умр баҳорин даги,
Бўстони ҳаёту лолазорин даги,
Оллида хазони зарнисорин даги,
Кофурфишон қиш била қорин даги   (3-м., 19-бет).*

Навоий бу фикрни шеърининг бошқа шаклида ҳам ифода этиши мумкин эди. Лекин Навоий ўзидаги сўзга бўлган ўта талабчанлик, сўзни беҳуда ишлатмаслик, оз сўз билан кўп маъно ифодалашга интилиш каби хислатлар туфайли бу фикрни рубоийда беришни маъқул кўрган. Рубоий жуда катта маҳорат билан яратилган бўлиб, ундаги ҳар бир қофия, радиф шундай санъаткорлик билан танланганки, уларнинг ҳар бири ўзига хос маъно ташийдди.

Дебочалар кўпроқ ижодий-биографик характерда бўлганлиги учун унда келтирилган шеърининг парчалар ҳам шоир ҳаётининг муайян даврлари билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам уларни баҳолашда шу даврдаги аниқ воқеа-ҳодисалар ва ҳолатлар ҳисобга олиниши керак. Акс ҳолда умумлашма даражасига кўтарилган муайян фикрларни тушуниш, англаш қийинлашади.

Масалан, Ҳусайн Бойқаро Навоий ғазалларини ўқиб, уларни таҳлил қилган. Ислоҳ қилинган мисра ва байтларни шоир гўзал ташбеҳлар орқали шундай тасвирлайдики, бу ўз навбатида Ҳусайн Бойқарога бўлган муносабатни белгилашда ҳам муҳимдир:

*Хоро орасинда эрди гавҳар янглиғ,
Ё куллар ичинда эрди ахтар янглиғ,
Ёҳуд тикан ичра гули аҳмар янглиғ,
Балким тан аро руҳи мусаввар янглиғ.*

(1-т., 17-18-бетлар).

Бу рубоий бошдан оёқ ташбеҳи мусалсал асосига қурилган. Шоир биринчи мисолда ислоҳ қилинган байтларни оддий тошлар орасидаги кимматбаҳо тошга, иккинчи мисрада кул ичидаги қип-қизил чўғга, учинчи мисрада тиканлар орасидаги қизил гулга, тўртинчи мисрада танада мустаҳкам ўрнашган руҳга ўхшатади. Юқоридаги «кул ичидаги қип-қизил чўғ», «тан аро жойлашган руҳ» ташбеҳлари шоирнинг оригинал ўхшатишларидир.

Кетма-кет келтирилган ташбеҳлао орқали Навоий Ҳусайн Бойқаро ислоҳ қилган, айрим тузатишлар киритган мисра ва байтларнинг сифатини ниҳоятда ошириб тасвирламоқда. Бу ўринда, албатта, муболаға ҳам мавжуд. Лекин шоирнинг дебоча ва бошқа асарларидаги иқдорларига кўра, Ҳусайн Бойқаро унинг шеърларини маълум даражада таҳрир қилганлиги, шубҳасиздир.

Навоий шеъриятида кенг қўлланилган санъатлардан бири таносибдир. «Таносиб шеърятда кечинмаларнинг яхлит манзарасини бериш, фикрни маълум бир нуқтадан аниқ ва чегарагача мантиқий хулосага етказиш, ҳис-туйғулар табиатига мос мунтазам оҳанг топишда кенг имкон беради.¹

---

¹ И.Ҳаққулов. Бобир шеъриятида таносиб санъати. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, 5-сон. –Б.23.

Демак, маълум маънода таносиб шеърий асарларнинг композицияси билан боғлиқ бўлган санъатдир. Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебوحасида ғазал байтларининг композицион изчиллиги ҳақида гапирар экан, ўз фикрини далиллаш мақсадида қуйидаги рубоийни келтиради:

Ҳар ерда баҳор ўлса, чаман бўлса керак;

Ҳар ерда чаман, гулу суман бўлса керак.

Ҳар ерда хазон бўлса, тикан бўлса керак;

Ҳар қайда тикан, ранжу миҳан бўлса керак.

(1-том, 22-бет)

Бу мисолда мантиқан бир-бирини тақозо қилувчи бир-бирига маънодош бўлган баҳор сўзи чаман билан, чаман сўзи гулу суман билан, хазон, сўзи тикан билан, тикан сўзи ранжу миҳан билан уюштирилган ва чиройли таносиб санъати намунаси яратилган. Шу билан бирга, шоир бу рубоийда тасдир ва ташобеҳул-атроф санъатларини ҳам қўллайди. Яъни, биринчи мисра бошидаги сўз иккинчи мисра бошида ҳам такрорланади. Бу сўз такрорига асосланган тасдир санъатидир. Шунингдек, биринчи мисрадаги чаман сўзи иккинчи мисрада қайтарилади, учинчи мисрадаги тикан сўзи тўртинчи мисрада такрорланади. Бу ташобеҳул-атрофдир.

Шўхеки, ўқуш ҳусну жамол ўлғай анга,

Бир ҳусн яна ҳусни мақол ўлғай анга.

Лаъли аро дурларида гар бўлса қусур,

Сўз дерда керакки, инфиол ўлғай анга.

(1-т., 20-21-бетлар).

Келтирилган рубоий ҳам қатъий таносиб асосига қурилган. Бу рубоийда бир-бирини мантиқан тақозо қилувчи сўзлар уштирилган: шўх -

хусну жамол, хусн - хусни мақол, лаъл (лаб) - дур (тиш), сўз - инфюол.

Энди рубоий мисраларини кўздан кечирайлик:

1. Шўхнинг хусни жамоли таърифга сиғмайди.
2. Шунча хусн устига ширин сўз ҳам.
3. «Лаъли аро» тишларида қусур бўлса.
4. Шунча хусн билан сўзлаганда хижолат бўлади.

Шоир томонидан танланган ва уюштирилган ҳар бир сўз рубоий композициясининг мантиқан изчил бўлишини таъминлаган. Умуман, Навоий таносиб санъатига кўп мурожаат қилган ва шеърларининг шакл ва мазмун жиҳатидан мукамал бўлишига эришган.

Алишер Навоий ижоди учун асосан шартли тасвир усули хосдир. Шу билан бирга, навоийшунос олим профессор А. Ҳайитметов таъкидлаганидек, шоир лирикасидаги муҳим хусусиятлардан бири унда реалистик моментлар, реалистик элементларнинг мавжудлигидир.¹

Дебочалар ижодий-биографик характерда бўлгарлиги учун унда келтирилган шеърй парчаларда ҳам «реалистик тасвир, реалистик мазмун ва характер касб этган мисра ва байтлар»² талайгина.

Шоир йигитлик пайтида ишқ кўчасига кирган чоғларидаги ҳиссиёт ва кечинмаларини шундай тасвирлайди:

**Тун-кун аёғим яланг, ёқам чок,
Майхона йўлида масту бебок.
Ҳар дам етибон фалакка хўюм,
Авбош ила барча гуфтугўюм. (1-т., 12-бет).**

Бу ишқ бодасидан маст бўлган ҳақиқий ошиқ ички кечинмаларининг

¹ А.Ҳайитметов. Навоий лирикасида реалистик моментлар ва элементлар. // Навоий даҳоси. –Тошкент: 1970. –Б.114.

² Ўша асар. –Б.125.

реал тасвиридир. Ишқ кўчасига кирган ошиқ оёқ яланг, ёқалари йиртилган ҳолатда туну кун майхона йўлида маст-аласт юради. Унинг саёқ дайдилар билан гап-сўз талашилари, нола-фиғонлари ҳам дам осмону фалакни тутади. Ҳақиқатан ҳам, бу ошиқ бўлиб қолган кишида юз берадиган руҳий ҳолатдир.

Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» дебчасида девон тузиш ҳақида Ҳусайн Бойқаро томонидан ҳукм бўлганлиги, унгача бу ишга ўзида рағбат бўлмаганлиги ҳақида сўзлайди. Шоҳ топшириғидан сўнг девон тузишга киришар экан, ўз-ўзига шундай мурожаат қилади:

Ранж кўрмай киши топарму фароғ?

Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?

Тухм ерга кириб чечак бўлди;

Курт жондин кечиб ипак бўлди,

Лола тухмича гайратинг йўқму?!

Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?!

Кишининг заҳмат чекмасдан осойишталикка эришолмаслиги, кўнгли ўртанмаса, яъни қийналмаса, умид чироғининг порламаслиги мумтоз шеърятда янги фикрлар эмас. Лекин тухм (уруғ) ерга қадалгач, ўсиб чиқши - чечакка айланиши, курт парваришдан сўнг жонидин кечиб ипак бўлиши нақадар ҳаётий тасвирдир. Навоий юқоридаги байтларда параллел таққослашлар орқали ўзини девон тузишдек улкан меҳнат талаб ишни амалга оширишга рағбатлантиради.

Шоир давом этади:

Гарчи бас тийрадурур ул зулумот

Ғам эмас, чун бор анда оби ҳаёт (I-т., 20-бет).

Шоирнинг фикрича, зулумотнинг қоронғилиги ғам эмас, чунки ана шу қоронғиликда оби ҳаёт бор. Бу билан шеърларини тўплаб, таҳрир қилиб, бир жойга жамлаш учун чекилган заҳматни шоир зулумот қоронғилигига қиёслайди. Лекин бу заҳмат беҳуда эмас. Зулумотнинг қоронғилиги ортида оби ҳаёт бўлганидек, бу чекилган заҳмат сўнггида шоир номини боқий қолдирувчи девон дунёга келади.

Умуман, Алишер Навоий дебочаларидаги насрий баён давомида турли жанрдаги шеърий парчаларни бериб боради, Бу парчаларда қатор шеърий санъатлар қўлланган. Шунини таъкидлаш керакки, Навоий бу санъатлардан бадиий гўзаллик учунгина фойдаланмайди, балки уларни айтмоқчи бўлган фикрларини аниқ, раво ва таъсирчан ифодалашга хизмат қилдиради. Шу билан бирга, руҳий кечинмаларни реал ўхшатишлар, таққослар орқали ифодалаб, чуқур ҳаётий тасвирлар яратади.

4-БОБ. НАВОИЙДАН КЕЙИНГИ ДАВРДА ЯРАТИЛГАН ДЕБОЧАЛАР

Алишер Навоий ижоди кейинги асрлардаги барча ўзбек шоирлари учун ҳар жиҳатдан ибрат бўлди. Ўзбек адабиётининг Бобур, Машраб, Нишотий, Мунис, Огаҳий, Нодира каби барча вакиллари Навоий даҳосидан ҳеч истисносиз баҳраманд бўлдилар. Айниқса, Навоий ижодининг XIX асрдаги ўзбек шоирлари ижодига таъсири кучли бўлди. Бу давр шоирлари Навоий шеърятининг ғоявий-бадиий жиҳатларидан озиқ олдилар, шоир ғазалларига назира ва мухаммаслар боғладилар.

Шунингдек, Нодира, Нодир-Узлат, Амирий, Мунис, Огаҳий, Шавқий, Муҳсиний, Фақирий, Табибий каби шоирлар Навоийнинг дебочали девон тартиб бериш анъанасини ҳам давом эттирдилар.

Алишер Навоийдан кейин XIX асргача бўлган даврда яшаган ўзбек шоирлари ижодида дебочага эга бўлган девон тузиш ҳолатини учратмадик. Фақат XVI асрда яшаб ижод қилган озарбайжон шоири Фузулий девонида дебоча мавжуд. Бу дебочада кўпроқ Хусрав Дехлавий дебочасининг таъсири сезилади.

Бу даврдаги девон дебочаларини шартли тарзда иккига бўлиш мумкин: 1. XIX асрнинг 1-ярмида яратилган дебочалар. 2. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яратилган дебочалар.

XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон ва Хива адабий муҳиtida яшаб ижод этган Нодира, Нодир-Узлат, Амирий, Огаҳий, Мунис, шунингдек, каттакўрғонлик Муҳаммад Шариф Шавқий каби ўз даврининг машҳур шоирлари ҳам шеърларини тўплаб девон тuzганлар. Бу девонларга дебоча ҳам битганлар. Бунда Навоийнинг таъсири катта бўлган. Биз буни, айниқса, Огаҳий, Мунис каби шоирларнинг дебочалари композицияси ва услубини, ҳатто тил хусусиятларини текширганда яққол кўришимиз мумкин.

Шунингдек, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида

яшаган Муҳсиний, Фақирӣ, Табибий каби шоирлар ҳам ўз девонларига дебоча ёзганлар.

Ҳар бир шоир девонига дебоча битар экан, мумтоз адабиётдаги мавжуд анъаналарга баҳоли қудрат эргашишга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат ҳар бир шоирнинг таланти ва қобилият даражасига боғлиқ равишда амалга ошади. Адабиётимиз тарихида яратилган ўнлаб дебочалар турли даврларда яшаган, дунёқарашлари, салоҳият даражалари турлича бўлган шоирлар томонидан битилган ва ўзига хос томонларга эгадир. Шу билан бирга, улар ўртасида маълум даражада умумийлик ҳам мавжуд. Бинобарин, XIX аср XX аср бошларида яратилган дебочалар мазмуни ва тузилишига кўра икки хилдир.

Нодира, Амирий, Фақирӣ дебочалари мундарижаси ва композицион тузилиши жиҳатдан маълум даражада умумийликка эга: яъни бу дебочалар ҳамду наът билан бошланиб, девондаги саҳву хатолар учун узр сўрашдек анъанавий хотима билан якунланади. Шунингдек, шоир дебочада ўзи ҳақида хабар беради, ўша давр ҳукмдорига таърифу тавсиф берилади, кўкларга кўтариб мақталади. Шоирда девон тузиш фикри бўлмаганлиги, айрим шахсларнинг қистови билан қўл урганлиги, шу тариқа девон яратилганлиги хусусида сўз юритилади. Шу билан бирга, шоирнинг ўз устозларига бўлган муносабатлари ҳам ўз аксини топади.

Мунис, Огаҳий, Шавқий, Муҳсиний, Табибий каби шоирлар девонлари дебочалари композициясига юқоридаги компонентлардан ташқари, девон ва бошқа асарларининг яратилиш тарихи, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, жанрлари, таржимаи ҳолига оид чизгилар, мамлакат тарихига доир воқеа-ҳодисаларни тасвирлашда аниқликка интилиш, дебочанинг ёзилган вақтини кўрсатиш каби масалалар, шунингдек, айрим ўринларда ижтимоий мазмундаги фикрлар ҳам сингдириб юборилганки, бу хусусиятлар уларнинг ўзига хос жиҳатларидир.

Шунингдек, бу даврдаги дебочаларни услуб жиҳатидан икки гуруҳга

ажратиш мумкин: шеърӣ ва насрий услубда битилган дебочалар. Юқорида тилга олинган шоирлардан Шавқий дебочаси шеърӣ тарзда яратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Каттакўрғонлик шоир Муҳаммад Шариф Шавқийнинг дебочали девони «Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий» номи билан 4634 инвентарь номери остида Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондида сақланади. Девоннинг 1б-5а варақларида дебоча жойлашган. Шуниси характерлики, дебоча тўққиз қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисм махсус арабча сарлавҳалар билан таъминланган. Биринчи қисм худога бағишлов бўлиб, «Ҳамду зоти мужиб ул-даъвот» («Худога ҳамд айтишлик даргоҳида дуонинг ижобат бўлишига сабаб бўлади») деб аталган.

Иккинчи қисм «Наъти набийна алайҳу афзал ул-салот» («Мақтовларнинг энг яхшиси ва саломлар пайғамбаримизга бўлсин, у кишининг сифатлари») деб номланган. Кейинги тўртта қисм халифаларга бағишланган бўлиб, «Сифоти ҳазрати амир ул-мўъминин Абу Бакр Сиддик розияллоҳу таъоло анҳу» («Мусулмонлар амири ҳазрати Абу Бакр Сиддик (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари»), «Сифоти ҳазрати амир ул-мўъминин Умар ул-Форуқ розияллоҳу таъоло анҳу» («Мусулмонлар амири ҳазрати Умар Форуқ (Худо у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари»). «Сифоти ҳазрати амир ул-мўъминин Усмон Зуннурин розияллоҳу таъоло анҳу» («Мусулмонлар амири, икки кўз нурининг эгаси ҳазрати Усмон (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари»), «Сифоти ҳазрати амир ул-мўъминин Али Юл-ризо розияллоҳу таъоло анҳу» («мусулмонлар амири ҳазрати Али Ризо (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) нинг сифатлари») каби сарлавҳалар қўйилган. Бу қисмларда Оллоҳ ва Муҳаммад пайғамбар, халифалар мадҳ этилади. Навбатдаги қисм «Дебоча дар вафоти устозино вас-салотини асруҳу раҳматуллоҳи-алайҳим» («Устозимизнинг ва унинг давридаги султонларнинг (Оллоҳ улардан рози бўлсин) вафотлари таърихи дебочаси») деб аталиб, унда шоир худо ва пайғамбарларга бағишловдан сўнг

яна баъзи нарсаларни маълум қилмоқчи эканлигини айтади

*Ашъорим ўқушсалар арода
Ёд айласалар мени дуода.*

*Ҳижратдин ўтиб минг икки юз йил
Йўқдин бу жаҳона келмишам, бил.*

*Ўттузга киранда сайр этиб роҳ
Хатми кутуб айламишман, эй шоҳ.*

*Толиблара хизмат айладим чўх,
Уйқу била роҳат айламак йўх.*

*Гоҳо келур эрди шеър ёда,
Мактуб ўлур эрди ул арода¹.*

Шоир ҳижрий 1200 (милодий 1785-86) йилда туғилганлиги, 30 ёшда мадрасани тугатиб, «Хатми кутуб» қилганлиги, толибларни ўқитиш билан бирга шеър ёзиш билан ҳам машғул бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Сўнгра мадрасадаги устози Мавлавий Шернинг вафоти тарихини баён қилади. Шоир устози давридаги ҳукмдорлар Амир Маъсум (Амир Шоҳмурод), унинг ўғли Сайид Амир Ҳайдар ва уларнинг вафотлари тарихини ҳам келтирадики, бу ўз навбатида ўша давр тарихини ўрганишда муҳимдир. Саккизинчи қисм шоир яшаган давр ҳукмдорларидан Амир Насрулло мадҳига бағишланган бўлиб, «Дар тавсифи кудрати уюнина ва сурури қулубина мавлоно ва амирина ва султонина адомоллоҳ ийёҳу ва

---

¹ Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий, 4634 инвентарь рақамли қўлёзма, 3б-варақ.

ваффақаху» («кўз нуримиз, қалбимиз шодлиги буюк амиримиз ва султонимиз (Оллоҳ у кишининг давлатларини зиёда қилсин ва ўз ризолигига мувофиқ қилсин) нинг тавсифлари» деб аталади. Бу қисмда Амир Насрулло, гарчи золимлиги билан ном чиқарган бўлса-да, адолатпарвар, шариатпаноҳ ҳукмдор сифатида мақталади. Бунинг боиси ўтмишдаги деярли барча асарларда, жумладан, дебочаларда ҳам давр ҳукмдорларини таъриф-тавсиф билан тилга олишнинг анъанавий ҳол эканлигидир.

Сўнги тўққизинчи қисм «Баёни сабаби таълиф» («Китобнинг яратилиш сабаблари») деб номланган. Бу қисмда устози Халифа бозорнинг тавсияси билан мусулмончилик қонун-қоидаларининг мажмуаси бўлган арабча «Мухтасари виқоя»ни форсий тил билан шарҳлаб, назмда таржима қилганлиги ҳақида хабар беради. Уни тушуниш осон бўлиши учун луғат ёзганлигига ишора қилади («Мужмал сўзин муфассал этдим»).¹

Шундан сўнг Навоий, Фузулий, Бедилни шеърятдаги устозлари сифатида мадҳ этади. Шавқий Навоий шеърларини севиб ўқиган, уларга мусамматлар боғлаган. Шоир ижодига Фузулийнинг таъсири дебочанинг услубиданоқ яққол сезилиб туради. Айниқса, шоирнинг Бедилга муҳаббати кучли:

*Форсий эл аро расоси чўхдур,
Бедил киби бир расоси йўхдур.*

*Сўз бобида таъби баҳри маввож
Файзи-ла замири шамси ваҳҳож...*

Мен Шавқий анинг сўзин асири

---

¹ Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий, 4634 инвентарь рақамли қўлёзма, 46-варақ. Шоирнинг бу асарлари Тожикистон ФА шўъбасининг қўлёзмалар фондида «Китоби миръот» ва «Халлул луғат» номлари остида сақланади.

Бел боғлу муҳибларини бири.¹

Сўнг шоир китобхонга мурожаат қилиб, «сўз»ларини (шеърларини) ўқиганда, «дур ила санги хора»нинг фарқини ажратишни, уларга инсоф билан муносабатда бўлишни сўрайди. Шу ўринда шоир муҳим маълумот беради, яъни уч тилда уч девон яратганлигини таъкидлайдики, бу ўзбек адабиёт тарихида деярли кўрилмаган ҳодисадир:

Уч лафз ила олам ичра девон

Айгон йўх эди бирор инсон.

Ҳиммат камарини белга боғлаб

Услуги улум илан яроғлаб.

Туттум раҳи ҳамду наъту алқоб

Ёр ўлса карими ҳайи ваҳҳоб.²

Лекин шоирнинг бу уч девони бизга тўлиқ етиб келмаган.

Шавқий мадрасада ўқиб юрган йилларда араб-форс тилларини, ҳисоб, мантик, қофия, фикҳ каби фанларни мукаммал эгаллайди.³

Шеърларини ҳам араб, форс ва ўзбек тилларида яратади. Шоирнинг бу тилларда яратган ва бизгача етиб келган 50 дан ортиқ ғазаллари «ғоявий ҳамда бадий-эстетик жиҳатдан мукаммал асарлар бўлиб, муаллифнинг юксак маҳоратидан дарак беради».⁴

Умуман, Муҳаммад Шариф Шавқий дебочасининг аҳамияти шундан иборатки, унда шоирнинг таржимаи холи, ижоди, яратган асарлари, устозлари ва салафлари ижодига муносабатига доир муҳим маълумотлар

¹ Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий, 4634 инвентарь рақамли қўлёзма, 5а-варақ.

² Ўша асар, 5а-варақ.

³ Махмудов М. Муҳаммад Шариф Шавқий. Шеърлар.Сўзбоши. – Тошкент: 1964. –Б. 4.

⁴ Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдлик. –Тошкент: Фан, 1978. –Б.304.

мавжуд. Шуниси характерлики, шоир дебочада таърих айтиш санъатини кўллайди. Бу эса шоир ҳаёти ва ижодини хронологик асосда ўрганишда аҳамиятлидир.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Гафур Ғулом номидаги Қўқон Адабиёт фондида Узлатнинг ноёб кўлёзма девони (инв. № 474) ва шу девоннинг номукамал фотокопияси (инв.№ 360) сақланади. Узлат девонга шеърӣ бағишлов ёзган. Унинг бош қисми йўқолган бўлиб, 70 байтдан иборат. Нотўлиқ девонда эса бу бағишлов 100 байтни ташкил этади. Бу шеърӣ бағишлов кўп жиҳатлари билан дебочага ўхшайди. Шу нуқтаи назардан унинг композицион тузилишга эътибор берайлик:

1. Ҳамду сано (Яратганни шарафлаш).
2. Оллоҳдан ўз қаламини равон этишни сўраб қилган илтижоси.
3. Амир Умархон ва унинг «кишвари адами тарк айлаган» лиги ҳақида.
4. Нодира ва унинг амир Умархон вафотидан кейин мамлакатда амалга оширган ишлари тавсифи.
5. Ўзи ҳақида. Шоир Косонда яшаган пайтда бир золим амалдор унинг ва хамшаҳарлари бошига солган кулфатлар ҳақида Нодирагача арз қилиб, уни ўз паноҳига олишни сўрайди.
6. Шеърларидаги айрим қусурлар учун узрхоҳлик қилиш.
7. Девон бағишланган шахс – мамлакат маликаси Нодирани дуо қилиш.

Дебочанинг катта қисми Нодирага бағишланган. Унда амир Умархон вафотидан сўнг қурдирган мадраса, бинолари, Қуръонни кўчиртириши, фазл аҳлига муносабати таърифланади. Лекин шоир дебочада ўз ижоди, яратган асарлари, устозлари ҳақида ҳеч нарса демайди. Бу ўринда дебоча (яна шеърӣ дебоча) битиш мураккаблигини, уни ҳар бир шоир ўз салоҳияти даражасида яратишини, шунингдек, адабиёт тарихида анъаналарнинг тўла сақланган ҳоллари ва айрим пайтларда бузилган ҳолатлари ҳам учрашини кузатиш мумкин.

XIX асрнинг I ярмида яратилган дебочалар

Адабиёт тарихида дебочаларни насрий услубда яратиш анъана тусига кирган. Шунинг учун бу хил дебочалар кўпчиликни ташкил этади. Уларга Мунис, Огаҳий, Нодира, Амирий, Табибий Фақирий каби шоирлар дебочаларини мисол келтириш мумкин.

Бундай дебочалар анъанавий кириш қисми-ҳамду наът билан бошланиб, хотима билан якунланади. Муаллиф дебочада ўзи ҳақида, ижоди, ижодининг ривожига ҳомийлик қилган шахс (албатта, улар ўз даврининг ҳукмдори ёки баланд мартабали амалдорлари бўлган), асарларининг яратилиш тарихи, салафлари ижодига муносабати каби масалаларни шарқона услубда образли тарзда баён қилади. Баёнда, асосан, сажъ етакчилик қилади. Шунингдек, назм ва наср аралаш ҳолатларда қўлланилади. Бу дебочаларнинг аксариятида Навоий дебочаларининг таъсири яққол сезилади.

Бу икки дебочанинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапиришдан олдин уларнинг композицион тузилиши билан танишиб чиқайлик.

Мунис дебочаси:

1. Ҳамду наът
2. Ўзи ҳақида
3. Шеъринг ижоди ҳақида
4. Давр ҳукмдорларининг таъриф-таъсифи
5. Девоннинг яратилиш тарихи (Девон тузиш фикрининг бўлмаганлиги ва амири кабир Қутлуғмурод инонинг қистови билан девон тартиб берилганлиги ҳақида).
6. Девон мундарижаси
7. Сахву хатолар учун узр сўраш
8. Хотима

Огаҳий дебочаси:

1. Ҳамду наът
2. Ўзи ҳақида
3. Шеърӣ ижоди ҳақида
4. Девоннинг яратилиш тарихи (Муҳаммад Раҳим II - Ферузнинг қистови билан девон тузганлиги ҳақида).
5. Сахву хатолар учун узр сўраш
6. Хотима
7. Таржима ва тарихий асарлари рўйхати иловаси

Мунис ва Огаҳӣ дебочалари анъанавӣ ҳамду наът билан бошланиб, ўзига хос хотима билан якунланади. Матн баёни давомида улар ўзлари ҳақида маълумот бериб, мактаб ва мадрасада ўқиган ёшлик йиллари ҳақида хабар берадилар. Шунингдек, девондаги шеърларнинг қай тарзда дунёга келганлиги, уларнинг умумӣ мавзуи ҳақида маълумот берилади. Девонларнинг яратилиш тарихи баён қилинади. Маълум бўлишича. Мунис Муҳаммад Раҳимнинг акаси-амир Қутлуғмурод инонинг таклифи билан, Огаҳӣ эса Муҳаммад Раҳим Сонӣ - Ферузнинг амри билан тартиб берган. Мунис дебочасида анъанавӣ элементлардан бири-ўзида девон тузиш фикрининг бўлмаганлиги таъкидланади. Шундан сўнг Мунис девоннинг шеърӣ мундарижасини беради. Огаҳӣ эса қандай жанрларда ижод қилаётганлиги ҳақида бироз юқорироқда тўхталади.

Ўз шеърларидаги сахву хатолар учун китобхондан узр сўраш ҳар икки дебочада ҳам мавжуд бўлиб, дебочалардаги анъанавӣ элементлардан биридир. Шундан сўнг дебочалар ўзига хос тарзда якунланади.

Мунис ҳам, Огаҳӣ ҳам дебочада шеърӣятдаги устозларини тилга олмайди. Лекин дебочадаги баъзи хусусиятлардан, шунингдек, девондаги айрим ғазал ва мухаммаслардан маълум бўладики, улар форс-тожик классиклари ва замондош шоирлар қаторида Навоӣни ҳам устоз сифатида

кадрлаганлар, унинг бадий ижод соҳасидаги анъаналрини давом эттиришга интиланлар. Мунис ғазал ва рубоийларида «маъни» йўлида Навоийни ўзига «ҳомий» ва «пир» (устод) деб атаган бўлса, Огаҳий унинг навосидан илҳом олганлиги учун шеърлари кўпчиликка манзур эканлигини таъкидлайди.

Мунис:

*Қилса ҳосид дахли бежо сўз аро йўқтур гамим,
Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манга.¹*

*Сўз ичра Навоий жаҳонгирдурур,
Мунисга маоний йўлида пир дурур,*

*Йўқ гайрият андин ўзга Ким айтурлар
Бу Шермуҳаммад, ул Алишер дурур.²*

Огаҳий:

*Огаҳий, ким топгай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг навосидин сенга.³*

Муниснинг 9 та мухаммасдан 6 тасини, Огаҳийнинг 83 та мухаммасдан 30 тасини Навоий ғазалларига боғлаганликлари ҳам уларнинг устоз ижодига нақадар муҳаббатлари кучли эканлигининг далилидир. Умуман, ҳар икки шоир ижодига Навоийнинг ижодий даҳоси самарали таъсир кўрсатди. Бу нарса уларнинг ўз девонларига ёзган дебочаларида ҳам ўз аксини топди.

Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» дебчасида Ҳусайн Бойқаро

¹ Мунис. Сайланма. – Тошкент: 1980. –Б.11.

² Ўша асар. –Б.214.

³ Огаҳий. Девон. Асарлар, 6 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: 1971. –Б.69.

шоир шеърларини фарзандга қиёслайди ва уларни дарбадар қилмасдан бир жойга жамлашга, яъни девон тузишга фармон беради. Шеърларни фарзандга қиёслаш ҳар икки шоир дебочасида ҳам анъанавий элемент сифатида мавжуддир.

Мунис ва Огаҳий дебочалари анъанавий шарқона услубда ёзилган бўлиб, кўп жиҳатлари билан Навоий дебочалари услубига ҳамохангдир. Масалан, Мунис Қутлуғмурод иноқнинг девон тузиш ҳақидаги таклифига жавобан: *«Онинг учун не ибo қилгали қудратим бор эрди ва не қабул этгали журъатим»*¹, дейди.

Навоий ҳам Хусайн Бойқаронинг «Хазойин ул-маоний»ни тартиб бериш топшириғини олгач, ўз аҳвол руҳиясини шундай баён қилган эди: *«Не узр айтурга захраву журъатим ва не қабул қилурга ҳавсалаву қувватим, агарчи узр дилпазир эмас эрди, аммо ўз ажзи ҳолимни арзга еткурмакдин ҳам гузир эмас эрди»*.²

Ёки қиёсланг:

Навоийда *«...кўнглагим чокидин кўксумдаги эски туганлар бир-бир аён ва кўкрагимда кесган янги алифлардин кўнглагим хат-хат қон, мудом май рағбати кўнгулга маҳбуб ва ҳамиша маҳбуб улфати хотирга марғуб, жоним ишқ бодасидин маст ва кўнглум бода ишқидин майпараст»*.³

Огаҳийда: *«Гоҳо мотамдорлиг таҳассуридин афсурда ва гоҳо сўгворлиг тафаккуридин пажмурда ва гоҳо авқот гулзорлиг асбоби саранжомининг фикри била бошимда қаро қайғу ва гоҳо сипоҳдорлиг олтининг таҳийяси қайғуси била кўзимга жаҳон қоронғу ва гоҳо подшоҳ хизматининг тараддуди била кўнглумда минг ғам ва гоҳо вазир мулозаматининг тажассуси била жонимда юз алам»*.⁴

Дебочалардан олинган юқоридаги каби мисолларни кўплаб келтириш

¹ Мунис. Мунис ул-ушшоқ. ЎзФАШИ, 63-инвентарь рақамли қўлёзма, 13-варақ.

² Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ, 20 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: 1988. –Б.14.

³ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ, 20 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: 1987. –Б.12.

⁴ Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. ЎзФАШИ, 938-инвентарь рақамли қўлёзма, 3а-варақ.

мумкин.

Умуман, Мунис ва Огаҳий дебочалари умумий ва ўзига хос хусусиятларга эгадир. Анъанавий ҳамду наът билан бошланиб, хотима билан яқунланиши, ёшлик йиллари, шеърый ижоди ва унинг умумий мавзу доираси, давр ҳукмдорларининг мадҳи, девоннинг яратилиш тарихи ва мундарижаси каби масалалар ва бу масалаларнинг Навоий дебочаларидаги каби ўта шарқона услубда баён этилиши, яъни баёндаги образлилик, жимжимадорлик, наср ва назмнинг қоришиқ ишлатилиши каби хусусиятлар Мунис ва Огаҳий дебочаларининг умумий жиҳатларидир.

Шу билан бирга, бу дебочалар ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Уларда, биринчидан, ҳар бир шоирнинг таржимаи ҳоли, турмуш шароити, кайфиятига оид жуда кўп қимматли маълумотлар мавжудки, улар шоирнинг ҳаёт йўли, дунёқараши, ижтимоий нуқтаи назарини ўрганишда муҳимдир.

«Мунис ул-ушшоқ» дебочасида шоир Авазмуҳаммад иноқ тахтга чиққач, мамлакатда нисбатан осойишталик ўрнатилганлигини, олиму фозиллардан тортиб оддий халққача «майкаши косаи ҳузур» эканлигини баён қилади. Шоир бу даврдаги ўзининг кайфияти ҳам ҳузурбазш эканлиги, олиму фозиллар суҳбатларига дохил бўлганлиги, шу суҳбатлар таъсирида шеърлар ёзганлигини таъкидлайди. Лекин бир оз вақт ўтгач, «чархи гардон» унинг бошига турли балолар ёғдиради, отаси, оға-инилари бирин-кетин оламдан ўтади, рўзғор ташвишлари бошига тушади:

*«Насиби ғам уза ғам бўлди чархи гардондин,
Мусибат узра мусибат етушти даврондин.*

Андоққим, ота ва оқо ва уни мани бекаслик ибтилосиға сазовор ва мотамкашлик балосиға гирифтор қилди. Назм:

*Тийра қилдим дуди оҳимдин жаҳон кошонасин,
Ҳар бирининг сўғи андуҳидин айлаб нолалар.*

*Лахта-лахта ашки хунолуд ила қилдим равон,
Ҳар бири ҳажрида бағримни қилиб парголалар.*

*Мундин ўзга яна навойиб ва оломиким, шарҳу итноби мужиби
кудуратдур-насибим бўлди.¹*

Дебочада келтирилган бундай маълумотлар шоир ҳаёт йўлини ёритишда адабиётшунослар томонидан фойдаланиб келинди.

Огаҳий эса ёшлик йилларида ҳали мадрасани тугатмасдан бурун «чархи кажрафтор» уни «ранго-ранг» балоларга гирифтор қилганлигини, «сипоҳдорлиғ мансаби» «шуғли занжир» каби бутун вужудини чирмаб олганлигини шундай тасвирлайди: *«Аммо ҳануз илм қавоиди чошнисидин ком ва фазл қавонини лаззатидин баҳраи тамом ҳосил қилмасдан бурун жаҳони гаддорнинг гуногун жафоси ва чархи кажрафторнинг ранго-ранг балоси сар вақтимга етушти ва рўзгор андуҳи шиддатининг оғир юки тоғ янглиғ бошим устига тушти ва сипоҳгарлиғ узмак ташвишига дучор ва сипоҳдолиғ мансабининг шуғли занжирига гирифтор бўлдим».*² Яъни, Огаҳий 1929 йилда Мунис вафотидан сўнг, мадрасадаги ўқишини тўхтатишга мажбур бўлади. У Оллоқулихон томонидан тоғасининг ўрнига мироблик вазифасига тайинланади. Шоир саройда мироблик вазифасида ишлаб юрган йилларда турли тоифадаги кишилар ва уларнинг ҳаёти билан чуқур танишади. Шоир шеърлари ана шу ҳаётий таассуротлар асосида яратилганлиги шубҳасиздир. Бу ҳақда дебочада у шундай ёзади:

*«Етурдим ҳар жамоатга ўзумни,
Очиб ибрат била ҳар ён кўзумни.»
Борининг ҳолидин бўлдум хабардор,
Аён кўнглумга бўлди барча асрор.*

Ушбу сайр асносида ҳар тоифанинг ҳолига лойиқ ва ҳар жамоанинг

¹ Мунис. Мунис ул-ушшоқ. ЎзФАШИ, 63-инвентарь рақамли қўлёзма, 6-7-варақлар.

² Огаҳий. Таъвиз ул ошиқин. ЎзФАШИ, 938-инвентарь рақамли қўлёзма, 26-3а-варақлар.

афъолига мувофиқ бир мазмун шоҳидининг хаёли хотирим кўзгусига ҳутур қилса эрди, гуногун иборатлар билан рангин назмлар либосин кийдуруб, дилкаш суратлар била халойиқ назарида намоиши берур эрдим...».¹

Шунингдек, бу шеърларнинг кўпчилиги оддий халқ орасида машҳур бўлиб, катта-ю кичикнинг тилидан тушмайди: «Аларнинг кўпроғи халойиқнинг тиллари аскорида мазкур, кўнгуллари авроқида мастур бўлуб, олам атрофи ва фалак ақторида куёш янглиғ шуҳрат тутуб, акобир мажолисида рутбул-лисон ва асоғир маҳофилида вирди забон бўлур эрди».²

Юқоридаги маълумотлар, биринчидан, Огаҳийнинг ҳаёт йўлини ёритишга хизмат қилса, иккинчидан, шоирнинг дунёқараши, ижтимоий нуқтаи назарини белгилашда муҳимдир. Огаҳий биринчи галда саройдаги хон ва амир-амалдорларнинг эмас, балки авом халқ манфаатларини ҳимоя қилди. Шеърларида ҳам устоз Навоий каби инсонпарварлик тамойилини сурди. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари халойиқ орасида машҳур бўлди.

Иккинчидан эса, Мунис ва Огаҳий дебочаларида уларнинг тарихчи олим сифатидаги фазилатлари ёрқин намоён бўлади. Бизга маълумки, Мунис Хоразм тарихига доир «Фирдавс ул-иқбол» асарини ёзган. Бу асар қадимги даврдан 1813 йилгача бўлган воқеаларни қамраб олади. Огаҳий эса, Мунис вафотидан сўнг, 1813-1872 йиллардаги тарихий воқеаларни ўз ичига олган «Риёз уд-давлат», «Зубдат ут-таворих», «Жоми ул-воқиот», «Гулшани давлат», «Иқболи Ферузий» асарларини ёзган. Мунис ва Огаҳий дебочаларда ҳам воқеа-ҳодисаларни тарихийлик нуқтаи назаридан аниқ ва изчил баён этишга, ўзлари яшаб турган давр ҳукмдорлари олиб борган сиёсатни баҳолашга ҳаракат қиладилар.

Масалан, Мунис отаси, оға-инисидан ажраши, турмуш ташвишларига рўбарў бўлиши каби воқеаларнинг содир бўлган вақтини шундай баён қилади: *«Хусусан, санаи ҳижрия минг икки юз ўн бешдин (1215) то*

¹ Огаҳий. Таъвиз ул ошиқин. ЎзФАШИ, 938- инвентарь рақамли қўлёзма, 3б-варақ.

² Ўша асар, 3б-варақ.

ҳазрат...Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг... воқеаи ҳойила ва ҳодисайи гойиласигачаким сипеҳри вожгун ва фалаки буқаламунким, ҳамиша аҳли дониш ва арбоби бениш маҳосамаги анга жибилийдир».¹ Бундан шу нарса англашиладики, Мунис бошига тушган мусибатлар 1800 йилдан Элтузархоннинг даҳшатли воқеасигача (1806 йилда Элтузархон кемаси билан Амударёда ғарқ бўлади) бўлган даврда беради.

Огаҳий ҳам ўзи яшаган даврдаги ҳукмдорлардан бири Сайид Муҳаммад Баҳодирхон тахтга ўтиргандан сўнг, мамлакатда олиб борган сиёсатини ижобий баҳолайди: «...ул мамлакатга подшоҳона сиёсат ва мулукона адолат била ўзга янглиг зийнат ва низом берди ва ҳар тоифани ўз ҳолига кўра марҳамат ва навозишлар била хушдил ва баҳраманд ва ҳар жамоани ўз мартабасига яраша макрамат ва баҳишлар била хушҳол ва хурсанд қилди».

Шуни таъкидлаш керакки, Огаҳий дебоча сўнггида барча ижодий асарлари-девони, таржима ва тарихий асарлари рўйхатини келтиради. Бу хусусият бошқа дебочаларда учрамайди.

Умуман, Мунис ва Огаҳий дебочалари уларнинг ҳаёти ва ижодини, шунингдек, Хоразм тарихини ўрганишда ҳам муҳим манбалардан биридир.

XIX аср II ярми XX аср бошларида яратилган дебочалар

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб, ижод этган Хоразм адабий муҳити вакилларида бири Аҳмад Табибийдир. У талантливий лирик шоир бўлса-да, ҳозиргача, асосан, «Мажмуаи си шуаро шоҳи пайрави Фируз» номли тазкираси ўрганиб келинди.

Аҳмад Табибий сермахсул шоир бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Шеърларидан беш девон тузган. Уларнинг 3 таси ўзбекча, 2 таси тожикчадир. Шоир ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 6226

¹ Мунис. Мунис ул-ушшоқ. ЎзФАШИ, 63-инвентарь рақамли қўлёзма, 6-варак.

инвентарь номерли «Мунис ул-ушшоқ» девони дебочасида бу ҳақда шундай ёзади: «...бу фақир қўлида жамъ бўлгон мададдин китобнинг жумласи пеша девондурким, уч девони туркий лафзи била фасоҳат ородур. Ва икки китоб форсий алфози била балоғат пийродур. Аввалғи девонғаким, Султони олийжаҳи жаноби муолли алқобиға ҳадиялиғ сабабидин «Тухфат ус-султон» деб тасмия қилинди. Иккинчи девонға ушшоқ унсияти жиҳатидин «Мунис ул-ушшоқ» исми била мусаммам бўлди. Ва учлончи девонға ишқ ҳолотин муояна кўргузувчи важҳидин «Миръот ул-ушшоқ» оти била мавсум этулди. Тўртинчи девонға ошиқлар ўқуб мутолиа қилур хангомаларида ҳайрият фазолиғ мужиби била «Ҳайрат ул-ушшоқ» деб исм берилди. Бешлончи девонни бедиллар инбисоти жилвагоҳи бўлгон боиси била «Мазҳар ул-иштиёқ» деб аталди».

Дебоча анъанавий тарзда, яъни яратганни улуғлаш билан бошланади. Шуниси характерлики, наът қисмида Муҳаммад пайғамбар билан тўрт халифа – Абу Бакр Сиддиқ, Умар ул-Фориқ, Усмон, Алилар, шунингдек, биби Фотиманинг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайн мадҳи берилади. Бу нарса Табибийнинг Навоий дебочалари билан биргаликда форс-тожик адабиётидаги дебочалар, хусусан, Хусрав Деҳлавий дебочалари билан таниш эканлигини кўрсатади. Чунки Навоийда дебочаларнинг худо ва пайғамбарлар мадҳига бағишланган ҳамду наът қисми бирмунча ихчам. Деҳлавийнинг «/уррат ул-камол» дебочасида ҳамду сано ва наът қисми нисбатан кенгрок, худо ва Муҳаммад пайғамбар билан биргаликда унинг саҳобалари бўлмиш тўрт халифалар мадҳи ҳам берилади. Ўзбек адабиётида Шавқий ва Табибий дебочаларида халифалар ҳам мадҳ этилади.

Табибий дебочасида Навоий дебочаларининг таъсири яққол сезилади. Масалан, шоир ота-онасининг саройга алоқадор шахслар эканлигини таъкидлайди:

Отам бу боргоҳга эрди банда,

Онам бу остонга сарафканда...

Бу байтлар Навоийнинг «Бадоеъ ул бидоя» дебочасидаги қуйидаги мисраларига ҳамоҳангдир:

*Отам бу остонанинг хокбези,
Онам ҳам бу саро бўстон канизи.*

Навоий дебочасидаги шеърни фарзандга қиёслаш анъанавий элемент сифатида Табибий дебочасида ҳам мавжуддир.

Хусайн Бойқаро «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида Навоийга ўз фарзандларини, яъни шеърларини дарбадар қилмасдан бир жойга тўплаш-девон тузиш ҳақида топшириқ беради:

*Бу навъ истайдур эмди ройи олий,
Ки қилгай фикратинг девон хаёли.*

*Жаҳонда кимга бўлса мунча фарзанд,
Ки бўлгай барча руҳафзову дилбанд.*

*Равомудур бизинг фарруҳи замонда,
Аларни дарбадар қилмоқ жаҳонда.*

Муҳаммад Раҳим соний Табибийга девон тартиб беришни амир қилар экан, фарзандларини-шеърларини саргардон қилмоқ одамгарчилик шеvasидан йироқ эканлигини таъкидлайди:

*Эрур шеър фарзанди шоир мудом,
Жигар пораси балки келди тамом.*

*Жаҳон мулки чун бор, эмас пойдор,
Валекин сухан бўлгуси ёдгор.*

*Бас эмди анинг жами вожиб эрур,
Мурувват қилурга муносиб эрур.*

Табибий Муҳаммад Раҳим соний (Феруз) ни мадҳ этар экан, шу ўринда унинг ҳузуридаги шеърӣй суҳбатлар ҳақида маълумот берадики, бу нарса ўша давр сарой муҳитидаги адабий ҳаёт даражасини белгилашда аҳамиятлидир.

Шунингдек, шоир ўз девонининг шеърӣй мундарижасини берар экан, шеърӣятнинг ғазал, мустазод, мураббаъ, муашшар, таржибанд, қасида, маснавий, рубоӣй, қитъа, фарди итлоқ каби ўн хил жанрда ижод қилганлигини таъкидлар экан, улар «жами ўн ранг гулдир» дейди.

Ниҳоят, шоир ўзининг ўзбек ва тожик тилларида яратган беш девони ва уларнинг номланиши ҳақида хабар беради. Бу маълумотларнинг барчаси Табибийнинг ўз давридаги иқтидорли шоирлардан бири сифатидаги қиёфасини маълум даражада белгилашга ёрдам беради.

XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаган Хоразм шоирларидан бири Абдураззоқ Фақирӣй ҳам шеърларини девон тарзида тартиб берган ва унга дебоча битган. Шоир девони Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти кўлёмалари фондида «Девони Фақирӣй Хоразмӣй» номи билан 7693 инвентарь номери остида сақланади. Девоннинг 26-146-варақларида дебоча жойлашган.

Дебочанинг композицион тузилиши қуйидагича:

1. Ҳамду сано ва наът
2. Ўзи ҳақида
3. Девондаги шеърларининг ёзилиш тарихи
4. Қандай жанрларда ижод қилганлиги ҳақида

5. Девоннинг яратилиш тарихи

6. Ўз аҳволоти хусусида

7. Хулоса.

Шуни таъкидлаш керакки, Фақирий дебочасида маълум даражада анъана сақланган бўлса-да, айрим томонлари билан юқоридаги шоирлар дебочаларидан фарқ қилади: Мунис, Огаҳий, Табибий маълум сабабларга кўра расмий вазифаларда хизмат қилган ва бадий ижод билан шуғулланган шоирлардир. Фақирий эса мадраса кўрган, илмли киши бўлишига қарамай, ниҳоятда қашшоқ ҳолда яшаган. Ижодида танқидий рух кучли бўлганлиги учун хонларнинг лутф эҳсонига сазовор бўлмаган. Шунинг учун бўлса керак, шоир дебочасида ўзи яшаб турган давр ҳукмдори мадҳ этилмайди.

Дебоча анъанавий ҳамду наът билан бошланади. Шундан сўнг шоир ўзи ҳақида хабар беради. Шу ўринда шоир фикрларини давом эттириб, бир маснавий келтиради. Унда ўз аҳволининг ёмонлиги ва замонанинг носозлигидан нолийди. Шуниси қизиқки, бу маснавийнинг айрим байтлари Огаҳий дебочасидаги маснавий байтларининг айна ўзи, айримлари эса бироз ўзгарган шаклдадир. Бу нарса Огаҳий билан Фақирийнинг ижтимоий аҳволидаги муайян ўхшашликлар билан изоҳланса керак.

Огаҳийда:

Кичикликдан тушиб бошимга кулфат,

Замоне бўлмадим беранжу меҳнат...

Ишим бекаслик ичра бўлди мушқил,

Муродим бўлмади ҳеч ишда ҳосил...

Кўнгулда ер тутиб юз навъ қайғу,

Бўлуб кўза ёруғ олам қоронғу.

Туман минг гамга топдим мубталолиғ,

*Фароғу айшу роҳатдин жудолиғ...
Гаҳи ҳижрон гами бошимдан ошти,
Фигонимдин фалакка ўт тудошти.
Бўлиб хуллас гамим ондин фузунроқ,
Ки шарҳидур ниҳоятдин узунроқ...*

Фақирийда:

*Кичикликдин тушиб бошимга кулфат
Замоне бўлмадим беранжу меҳнат.
Ишим бекаслик имчра мушкил
Хирадим бўлмади ҳеч ишда ҳосил.
Кўнгулда кун бакун ҳар турли қайғу,
Мудом бахти жаҳон кўза қоронғу,
Неча йил гамга бўлдим мубталолиқ
Фароғу айшу роҳатдин жудолиқ.
Гоҳи ҳижрон гами бошимдин ошти
Фигонимдин фалакка ўт тудошти...
Десам бошдин аёқ қиссам узунроқ,
Ки шарҳи «Шоҳнома» дин фузунроқ.*

Адабиётшунос олим Б.Мирзаев томонидан нашрга тайёрланган Фақирийнинг «Шеърлар» китобчасига дебочадаги маснавийлардан тўрттаси «Қиссам узунроқ», «Шеър таърифи ҳақида», «Шоир писандалари», «Шоир ранжида хотир» номлари остида киритилган. Шоирнинг ҳаёти, ижоди билан боғлиқ бу маснавийлар маълум мақсадларни кўзлаб тўпламга киритилган бўлса керак.

Шоир дебочада, асосан, шеърларнинг «Ҳар бири бир сабаб ила» айтилганлигини, қандай жанрларда қалам тебратганлиги, «дўсти

қадимларининг» шеърларини тўплаб, девон тартиб беришни маслаҳат берганликлари, устозлари Жомий ва Навоий руҳларидан мадад тилаб, бу қийин ишга киришганлиги ва улуғлар девонлари олдида кичик бир девонча яратганлигини баён этади. Шунингдек, дебочадаги шоирнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар ҳам муҳимдир. Шоирнинг хабар беришича, у жуда қашшоқ ҳаёт кечирган. Ҳатто рўзғор тебратишга ҳам кучи етмайди. Шунинг учун қаландархонада ҳаёт кечиришга мажбур бўлади: *«...бахт иқболим настлиғига дариглар чекиб, чора тополмай, гоҳлар ўтга тушган қил масаллиқ тўлғониб ва гоҳлар ҳақорат ва мазаммат хокига булғаниб, хор-зор, афғори бемор, балки девонавор мажнунишор бўлиб, бу муддатгача ман фақир ул-ҳақир қаландархонанинг бир кунжида хокисор бўлиб ётгудек ранжу аламларга, зулму ситамларга дучор бўлдум».*

Умуман, дебочада шоирнинг 1914-15 йилларгача бўлган даврдаги таржимаи ҳоли, ижодига хос характерли маълумотлар мавжуд.

XIX аср ва XX аср бошларида Қўқон адабий муҳитининг Амирий, Нодира, Муҳсиний каби вакиллари ҳам девонларга дебоча битганлар. Қўқон хони Амир Умархон Амирий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Амирийдан бизгача ўзбек ва тожик тилларида яратилган шеърларини ўз ичига олган девон етиб келган.

Шоирнинг девонида дебоча мавжуд бўлиб, унинг композицияси куйидагичадир:

1. Ҳамду наът
2. Ўзининг тахтга ўтирганлиги ва мамлакатда амалга оширган ишлари хусусида
3. Шеърини ижоди ҳақида
4. Девоннинг яратилиш тарихи
5. Хулоса. Сахву хатолар учун узр сўраш.

Анъанавий ҳамду наътдан сўнг ўзини «Темур Кўрагон гулистони

шажарасининг самараси», «Бобир Султон чаманининг навбодаси» хисоблаган. Амирий «давлат тахти ва салтанат сарири нишимангоҳи» бўлганлиги ҳақида хабар беради. Шундан сўнг мамлакатни мустаҳкамлаш ва ободонлаштириш соҳасида амалга оширган ишлари, қурдирган бинолари ҳақида батафсил маълумот беради.

Сўнгра Амирий ошиқона ғазаллар битганлиги, устодларнинг «муҳаббатомиз» ғазалларига назиралар ёзганлиги, мухаммаслар боғлаганлиги, «андак фурсатда варақ поралар юзи тўлган»лиги, саройдаги «закитабъ зуфунунлар» илтимоси билан девон тартиб берилганлигини баён қилади. Ниҳоят, шоир шеърларидаги баъзи сахву хатолар учун китобхондан узр сўраб, дебочани якунлайди.

Амирий дебочада устодларининг номларини келтирмайди, лекин ғазал ва мухаммасларидан шоир Лутфий, Навоий, Фузулий, Бедил каби шоирларни ўз устози деб билганлигини англаш мумкин. Айниқса, шоирнинг Лутфий ва Навоийларга муҳаббати кучли. У Лутфийнинг 4 та, Навоийнинг 20 тадан ортиқ ғазалларига мухаммаслар боғлади. Бу ҳақда дебочада шундай деб ёзади: *«Ва гоҳи устодлар девонларидин бирор шавқангиз ва муҳаббатомиз ғазалдин рангин ва таҳсин қофия топар эдим, татаббуида ғазал айтур эдим, филҳол завқ шавқ фартидин мухаммас боғлар эди ва чун ҳар абёт гавҳарларин хаёл дафинасидин териб, ва ҳар назм жавҳарларин андиша хазинасидин чиқориб зоҳир қилур эрдим».*¹

Кўқондаги адабий ҳаётнинг тараққиётида катта роль ўйнаган Амир Умархон, гарчи биринчи навбатда ҳукмдор бўлса-да, ўз даврининг истеъдодли шоирларидан бири эди. Унинг буюк устози Навоий анъаналарини давом эттиришга, шоир маҳорати сирларни ўрганишга интилиши, шунингдек, девонга дебоча битиши диққатга сазовордир.

Кўқон адабий муҳитининг йирик вакилларида яна бири талантли шоира Нодирадир. У ўзбек ва тожик тилларида девон тузган бўлиб, ўзбекча

---

¹ Амирий. Девон. ЎзФАШИ, 36-42-инвентарь рақамли қўлёзма, 6-7-варақлар.

девонига дебоча ёзган. Дебоча анъанавий руҳда ёзилган. Ҳамду наътданг сўнг шоира Амир Умархон билан ўтказган бахтли онлари ҳақида сўз юритади. Нодира шеъриятга қандай кириб келганлиги ҳақида сўзлар экан, Амир Умархон билан бўлган суҳбатлар давомида «...кам-кам шеър қонунидан хабардор бўлуб, гоҳо бирор мисра, гоҳо бирор байт тақлид бирла айтган»лиги, оз фурсатда «назм фунунига моҳир ва мазмун сеҳрида соҳир»¹ бўлганлигини таъкидлайди. Сўнгра шоира Амир Умархоннинг вафоти ва бу туфайли чеккан изтироблари, кейинги даврдаги ижтимоий, маданий фаолияти хусусида сўзлайди.

Шунингдек, девоннинг яратилиш тарихига тўхталиб, унинг саройдаги олима ва фозилаларнинг таклифи билан тартиб берилганлигини баён қилади. Ниҳоят, ўз шеърларидаги сахву хатолар учун узр сўрайди. Ва Яратгандан уларни «кўнгулларга маҳбуб ва марғуб қилиш»ни илтижо қилиш билан дебочани яқунлайди. Дебочада маснавий, рубоий, қитъа жанрларидаги шеърлар келтирилади.

Нодиранинг тожикча девонида ҳам дебоча мавжуд бўлиб, у номаълум котиб томонидан ёзилгандир.

Ҳусайнкул Сулаймонкули ўғли Муҳсиний XIX аср охири ва XX аср бошларидаги демократик адабиётнинг илғор фикрли вакилларида эди. У талантили шоир, истеъдодли таржимон, нозик таъб ҳаттот ва рассом сифатида машҳур бўлган. Лекин Муҳсиний ижоди ҳақида кўпчилик манбаларда, жумладан, «Ўзбек адабиёти тарихи» нинг 5 томлигида ҳам маълумотлар учрамайди.

Муҳсиний ўз шеърларидан девон тузган ва унга дебоча ёзган. Бу девоннинг 1897, 1914-15, 1916-17 йилларда тартиб берилган 3 нусхаси мавжуд бўлиб, улар бир-биридан катта фарқ қилади. «Бу фарқлар фақат ҳажм жиҳатидангина эмас, балки шоир асарларининг сайқал топиш тарихидан ҳам гувоҳлик беради. Бу нусхалар Муҳсиний ижодининг эволюциясини

---

¹ Нодира. Девон. ЎзФАШИ, 4182-инвентарь рақамли қўлёзма, 36-варақ.

аниқлашда» муҳимдир. Бу фикрлар шоирнинг девонига ёзган дебчасига ҳам тааллуқлидир.

Девоннинг 1897 ва 1914 йилларда тузилган икки нусхаси /афур /улом номидаги Қўқон адабиёт музейида сақланади. 1916-17 йилларда тартиб берилган учинчи нусха шоирнинг энг сўнгги таҳрири бўлиб, Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар бўлимида 7392 инвентарь остида сақланади.

Девонлар каби уларга битилган дебчалар ҳам бир-биридан маълум даражада фарқ қилади. Девоннинг кейинги нусхаларидаги дебчаларда баёндаги аниқлик, жумла ва ибораларнинг, шеърини мисраларнинг қайта-қайта ишланиши, бадий сайқал берилиши каби хусусиятлар яққол кўзга ташланиб боради. Шунингдек, Қўқон адабиёт музейида 4 саҳифадан иборат варақда дебча бўлиб, бу девоннинг учинчи нусхасидаги дебчанинг қораламаси бўлса керак, деб тахмин қилинади. Чунки баёнда айрим фарқлар бўлишига қарамай, улар нисбатан бир-бирига ўхшайди. Масалан, варақдаги дебчада шоир ўзининг илм ўрганишида отасининг хизматлари катта эканлигини таъкидлаб шундай ёзади: *«...жаноби марҳум валади амжадим ҳуқуқи маъфрузотимдан холис ўлдиқларидан сўнгра миръоти журъат тимсоларина фақир фарзанди дилбанди жигар пайвандларини иктисоби одоби илм ва истикмоли фунуни фазл таълим қилдирмак жилвагар ўлуб гоят таҳрис ила ниҳоятда тарғиб гўстаруб улуми диния ва нақлия, ақлиялара мураххас ўлдим».*

Худди шу парча девоннинг учинчи нусхасидаги дебчада қуйидагича ифодаланган: *«...ул ҳазрат валади бузрукворим хотири ҳайрат мазохирларига фақир фарзанди дилсўзларини такмили маориф ва таҳсили улум иктисоби жилвагар ўлуб отида таҳрис ва ниҳоятда тарғиб гўстаруб илм ва фунун ўқутмоқга маъдун қилдилар».*

Шуни таъкидлаш керакки, Муҳсиний Ҳофиз ва Навоийларни устоз деб билган. Шунингдек, Фузулий ижодига ҳам муҳаббати кучли бўлган. Бу

дебочанинг тили ва услубида ҳам яққол кўзга ташланади.

Муҳсиний дебочасининг композицион тузилиши куйидагича:

1. Ҳамду сано
2. Ёшлик йиллари ва шеърӣ ижоди ҳақида
3. Таржимаи ҳолига оид маълумотлар
4. Девоннинг яратилиш тарихи
5. Девон мундарижаси
6. Хулоса. Шеърларининг барчанинг кўнглига марғуб бўлишини тилаб қилган илтижоси

Дебочада шоир ҳамду санодан сўнг ёшлик йилларида отасининг саъйи ҳаракати туфайли кўп илмларни ўрганганлиги, шеърӣ ижод билан шуғуллана бошлаганлиги, дастлабки девонини тузганлиги, ҳажга бориши, ота-онасининг истаги билан уйланганлиги, ўлкада сафарларда бўлиши, шу аснода ҳаётни янада чуқурроқ ўрганганлиги ҳақида маълумот беради.

Шоир шеърӣятдаги устозлари Ҳофиз ва Навоӣ руҳларидан мадад тилаб, ҳомийси Яқубхўжа эшон кўмагида девон тартиб беришга киришганлиги ва бу ишни ниҳоясига етказганлигини баён қилади. Девон мундарижаси билан таништиради. Ниҳоят, дебоча анъанавӣ тарзда яқунланади.

Муҳсиний дебочасининг ўзига хос хусусиятларидан бири шоир томонидан фикрларни далиллаш мақсадида Қуръон оятларининг кўплаб келтирилишидир. Шоир ўзи таъкидлаганидек, «улуми диния ва нақлия, ақлия» ларни чуқур ўрганган, Қуръонни яхши билган. Бунинг таъсири дебочада ҳам ўз аксини топган.

Иккинчидан, шоир дебочаларда уларнинг ёзилиш саналарини ҳам аниқ кўрсатадики, бу хусусият бошқа дебочаларда учрамайди.

Учинчидан, Навоӣни ўз устози деб билган шоир девонининг ҳар бир нусхасига дебоча ёзган. Кейинги нусхаларга ёзилган дебочалар аввалгиларидан мукамаллиги билан ажралиб туради.

Умуман, Муҳсиний дебочалари шоир таржимаи ҳоли, ижоди, ижодининг тадрижий ривожини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир.

ХУЛОСА

Ўзбек адабиётидаги дебочаларнинг пайдо бўлиши узоқ тарихга эга. Унинг дастлабки намуналари Алишер Навоий ижодида учрайди. Шоир ўз салафларининг шеърий девонларга дебоча ёзиш соҳасидаги тажрибаларини чуқур ўрганди, уларга ижодий муносабатда бўлди, Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Хазойин ул-маоний» девонларига ёзилган дебочалари ана шу жараённинг маҳсули сифатида майдонга келди.

Алишер Навоий дебочалари, биринчидан, XV аср ўзбек насрининг гўзал намунаси сифатида қимматлидир. Иккинчидан эса, мутафаккир шоирнинг шахсий ҳаёти, адабий фаолияти, асарларининг яратилиш тарихи, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, маълум даражада ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир. Учинчидан, композицион ва услубий етуклиги, бадий гўзаллиги билан диққатни жалб этади.

Умуман, Навоий дебочадари масалалар қамровидаги ўзига хослик ва уларнинг муайян ҳамда изчил композицияга эга эканлиги, услубий етуклик ва бадий тил хусусиятлари билан фоос-тожик адабиётидаги дебочалардан алоҳида ажралиб туради.

Алишер Навоий ўзидан кейинги шоирлар учун бадий ижод соҳасида улкан устод бўлди. Унинг дебочали девон тартиб бериш анъанаси XIX ва XX аср бошларида яшаган Мунис, Огаҳий, Шавқий, Табибий, Амирий, Нодира, Узлат, Муҳсиний, Фақирий каби ўнлаб шоирлар томонидан давом эттирилди. Бу шоирлар Навоий дебочаларидаги анъанавий элементларни муайян даражада сақлашга, шу билан бирга, ўзига хос девон дебочалари яратишга интилдилар. Шунинг учун бу дебочалар умумий хусусиятлар билан бирга, ўзига хос жиҳатларга ҳам эгадир. Булар биографик маълумотларга кенгрок тўхталиш, шоир яшаб турган даврдаги тарихий воқеалар ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-сиёсий ҳаётни маълум даражада баҳолашга интилиш,

девондан бошқа барча асарлари рўйхатини келтириш, фикрларни далиллаш мақсадида кўплаб Қуръон оятларидан фойдаланиш, дебочанинг ёзилган вақтини кўрсатиш каби хусусиятлардир.

Ўзбек адабиётидаги дебочаларни, хусусан, Алишер Навоий дебочаларини ўрганиш жараёнида қуйидаги хулосага келинди:

1. Девоннинг ўзига хос хусусиятлари, тузилиш тарихи ва мундарижасини баён этиш дебочанинг бош хусусиятидир. Шоир бу масалалар билан китобхонни таништиш давомида ўзининг адабий-эстетик қарашларини ҳам ифода этади.

2. Дебочаларнинг ижодий-биографик характерда бўлиши ҳам уларнинг муҳим хусусиятидир. Уларда, биринчидан, шоирнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар мавжуд. Иккинчидан, муаллифнинг адабий фаолияти, ўз устозлари ижодига муносабати, ўша давр адабий муҳитининг айрим қирралари маълум даражада ўз аксини топади. Учинчидан эса, ўша давр ҳукмдори билан шоир ўртасидаги муносабатлар ёритилади.

3. Навоий дебочалари ўзига хос композицион тузилишга эгадир. Улар анъанавий ҳамду наът билан бошланиб, ўзига хос хотима билан якунланади. Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар, шоирнинг устозлари ижодига муносабати, девонларининг яратилиш тарихи, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, жанрлар таркиби каби масалалар дебочанинг тузилишида муҳим ўрин эгаллайди ва узвий яхлитликда баён этилади.

4. Дебочаларнинг баён услуби ҳам ўзига хосдир. Фикрни мураккаб ташбеҳлар ва узундан-узоқ жимжимадор жумлалар билан ифодалаш, баёнда кўтаринкиликка интилиш, сажъ ва изчил ритмнинг мавжудлиги Навоий дебочалари услубига хос характерли хусусиятлардир.

5. Дебочаларда хилма-хил тасвир воситалари қўлланилади. Ташбеҳ, тарди акс, ташобеҳул-атроф, тасдир, тарсеъ, талмех, тазод, фахрия каби санъатлар шулар жумласидандир. Бу санъатлар дебочаларнинг юксак бадииятини таъминлаган воситалардан биридир.

6. Назм ва насрнинг қоришиқ ҳолда ишлатилиши дебочаларга хос муҳим хусусиятлардандир. Дебочалардаги насрий баён таркибида шеърий парчалар бериб борилади. Улар фикрни далиллаш, давом эттириш, хулосалаш, таъкидлаш каби турли мақсадларда истифода этилади. Шунингдек, турли жанрдаги шеърий парчалар насрий баённинг бадий жиҳатдан гўзаллигини таъминлашга ҳам хизмат килади.

7. Дебочалар шеърий ёки насрий услубда битилади. Адабиётимиз тарихида шеърий услубда ёзилган дебочалан кам учрайди. Шеърий дебоча намуналарини Шавқий, Узлат каби шоирларнинг девонларида учратиш мумкин. Адабиётимиз тарихидаги мавжуд девонларнинг аксариятига насрий дебоча ёзилган. Насрий дебочалар таркибида турли шеърий парчаларнинг учраши характерлидир.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда дебочани шундай тавсифлаш мумкин: шоирнинг таржимаи ҳолига доир маълумотлар, шоир ва ўша давр ҳукмдори ўртасидаги муносабатлар, адабий фаолияти, асарларининг яратилиш тарихи, девоннинг ўзига хос хусусиятлари, адабий-эстетик қарашлари ифодаланган, ўзига хос тузилишга ва услубга эга бўлган ҳамда девонларга муқаддима ўрнида ёзиладиган илмий-бадий характердаги насрий ёки шеърий асар дебочадир.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб шоирлар, асосан, бармоқ системасида ижод қилишга ўтдилар. Шу билан бирга, аруз классик шеъриятнинг анъанавий вазни сифатида яшаб келмоқда. Ҳамза Ҳакимзода, Ҳамид Олимжон, Гафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий, Чустий, Эркин Боҳидов каби шоирлар арузнинг ғазал, мухаммас, мусаддас каби катор жанрларининг гўзал намуналарини яратдилар.

Лекин шунга қарамай, классик шеъриятнинг мукамал девон тузиш ва унга дебоча ёзиш анъанаси эътибордан четда қолиб келди. Шунга кўра, 70-йилларда Хабибийнинг «Девон», Эркин Боҳидовнинг «Муҳаббат»

девонларининг яратилши муҳим воқеа бўлди. Айниқса, Ҳабибийнинг ўз «Девон»ида устод Навоийнинг мукамал девон тузиш ва унга дебоча ёзиш анъанасини давом эттиришга интилни таҳсинга сазовордир.

Ҳабибий «Девон»ининг дебочасида анъанавий ҳамду сано учрамайди. Бу, албатта, шоир яшаётган давр характери билан изоҳланади. Шоир дебочада таржимаи ҳоли ҳақида маълумот беради, классик шеърятга бўлган муҳаббати ва аста-секин арузда ижод қилиш бошланганлигини баён қилади. Устоз Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларидаги иштироки ҳақида сўзлайди, Аруз назариясига бағшланган асарларни, жумладан, Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарини қайта-қайта ўқиганлиги, ўзига ёққан вазнларда шеърлар ёзганлиги ва шу аснода девон тузиш орзуси туғилганлигини маълум қилади. Шунингдек, айрим дўстларининг таклифи билан анъанавий девон тузишга киришади ва уни ниҳоясига етказди. Сўнра шеърларидаги сахву хатолар учун узр сўраш мазмунидаги рубоий билан дебочани яқунлайди. Кўринадики, Ҳабибий ўтмиш адабиётда мавжуд бўлган дебочалардаги анъанавийликни маълум даражада сақлашга ҳаракат қилган.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг бадиий ижод соҳасидаги анъаналари, жумладан, девонларга дебоча ёзиш анъанаси кейинги давр шоирлари томонидан давом эттирилди. Адабиётимиз тарихида яратилган ўнлаб дебочалар муаллифларнинг ҳаёти ва ижоди, улар яшаган давр тарихини тўлароқ ўрганишда ва ёритишда адабий манбалардан бири сифатида муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Манбалар:

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 1-том. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 3-том. – Тошкент: Фан, 1988.
3. Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 4-том. – Тошкент: 1965.
4. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. 4 томлик, 1-том. – Тошкент: 1959.
5. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Асарлар, 15 томлик, 10-том. – Тошкент: 1965.
6. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Асарлар, 15 томлик, 12-том. – Тошкент: 1965.
7. Алишер Навоий. Муншаот. Асарлар, 15 томлик, 13-том. – Тошкент: 1966.
8. Алишер Навоий. Вақфия. Асарлар, 15 томлик, 13-том. – Тошкент: 1966.
9. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Асарлар, 15 томлик, 14-том. – Тошкент: 1967.
10. Алишер Навоий. Арбаин. Асарлар, 15 томлик, 15-том. – Тошкент: 1968.
11. Абдурахмон Жомий. Фотиҳат аш-шабоб. Биринчи девон. Танқидий матн. –М., 1978.
12. Абдурахмон Жомий. Воситат ул-икд. Хотимат ул-ҳаёт. Иккинчи ва учинчи девонлар. Танқидий матн. –М., 1980.
13. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойъус-с-санойиъ. –Тошкент: 1981.
14. Амирий Девон, ЎзФАШИ, кўлёзма, инв. № 3642.
15. Анбар Отин Шеърлар ва рисола. –Тошкент: 1970.
16. Бобур Заҳириддин Асарлар. 3 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: 1965.
17. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони («Тазкират уш шуаро» дан). –Тошкент: 1981.

18. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. –Тошкент: 1979.
19. Мунис Девон. Мунисул-ушшоқ. ЎзФАШИ, литография, инв. № 63.
20. Мунис. Сайланма. – Тошкент: 1980.
21. Муҳаммад Шариф Шавқий. Дебочаи девон ва ғазалиёти Шавқий, фотонусха, инв. № 1634.
22. Муҳаммад Шариф Шавқий. Шеърлар. – Тошкент: 1964.
23. Муҳсиний. Девони Муҳсиний. ЎзФАШИ, фотонусха, инв. № 7693.
24. Нодира. Девон, ЎзФАШИ, қўлёзма, инв. № 4182.
25. Нодира Девон. – Тошкент: Фан, 1963.
26. Нодир-Узлат.Девон. ЎзФА Гафур Гулом номидаги Қўқон адабиёт музейи фонди, қўлёзма, инв. № 474. Шу девоннинг номукаммал фотокопияси, инв. № 360.
27. Навоий замондошлари хотирасида. –Тошкент, 1985.
28. Огаҳий . Девон. Таъвиз ул-ошикин. ЎзФАШИ, қўлёзма, инв. № 938.
29. Огаҳий. Девон. Асарлар. 6 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: 1971.
30. Табибий. Девон. Мунис ул-ушшоқ. ЎзФАШИ, фотонусха, инв. № 6226.
31. Фақирий. Девони Фақирий Хоразмий. ЎзФАШИ, фотонусха, инв. № 7693.
32. Фузулий. Девон. Асарлар. 2 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: 1968.
33. Хусрав Деҳлавий. Девон. Ғуррат ул-камол. ЎзФАШИ, фотонусха инв. № 178.
34. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: 1948.
35. Хабибий. Девон. – Тошкент: 1971.
36. Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Тошкент: 1968.

II. Илмий адабиётлар, рисоалар, мақолалар:

1. Айний С. Асарлар, 8-том. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.

2. Арзибеков Р. Поэт Шавқи Каттакургани и его литературная среда. Автореферат дисс.канд. филол.наук. – Самарканд: 1963.
3. Арасли Ҳ. Рисолаи Ҳусайн Бойқаро. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 3-сон.
4. Адабий мерос. 1-китоб. – Тошкент: Фан, 1968.
5. Адабий мерос. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 1971.
6. Абдуллаев В. Валихўжаев Б. Навоийнинг ўз кўлёма девони.// Шарк юлдузи, 1979, 7-сон.
7. Абдуғафуров А. «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» нинг яратилиш тарихидан. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, 3-сон.
8. Абдуғафуров А. «Бадоеъ ул-бидоя» нинг тузилиш санаси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 4-сон.
9. Аҳмедов Т. Мунис. –Тошкент: Фан, 1980.
10. Белинский В.Г. Собрание сочинений в трех томах. Т.3. – М., 1948.
11. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Наваи. –М., 1984.
12. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. ИВЛ. – М., 1960.
13. Бертельс Е.Э. Научные труды. Наваи и Джами. – М., Наука, 1965.
14. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. – М., Наука, 1972.
15. Былинин В.К. Стихотворение «Предисловия многообразна» в рукописях первой половины 17 века. В книге записки отдела рукописей. – М., Книга, 1983.
16. Валиходжаев Б. Из истории развития литературно-критической мысли в Узбекистане (15-19 в.). Автореферат дисс. к.ф.н. – Самарканд, 1960.
17. Валихўжаев Б. 15-19 асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан. СамДД асарлари, янги серия, 138-нашр. – Самарканд, 1964.
18. Валихўжаев Б. Алишер Навоий ва Шайхим Сухайлий. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент: Фан, 1968.

19. Демин А.С. Писатель и общество в России 16-17 веков. –М., Наука, 1985.
20. Жамолов С. «Бобурнома» нинг бадий қиммати ҳақида. Илмий асарлар. 25- китоб. – Тошкент: 1961.
21. Зоҳидов В. Дебочанинг сири. // Ҳаётбахш бадиият тароналари. – Тошкент: 1975.
22. Зоҳидов В. Яна бир дебочанинг шаҳодати.// Жаҳон бадиияти зарварақлари. – Тошкент: 1980.
23. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. –Тошкент: 1965.
24. Исҳоқов Ё. Талмиҳ. Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 3-сон.
25. Исҳоқов Ё. Ташбеҳ. Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 4-сон.
26. Исҳоқов Ё. Амир Хусрав ва ўзбек адабиёти. Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 4-сон.
27. Исҳоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи. //Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент: 1976.
28. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: 1983.
29. Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеърлятидаги услублар масаласи. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 5-сон.
30. Камол Ж. Лирикада жанрлар масаласи. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 6-сон.
31. Мир-али-шер. Сборник к 500-летию со дня рождения. –Л., 1928.
32. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. 2-ое издание. – М., 1953.
33. Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожиди Навоийнинг роли ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961, 3-сон.
34. Маллаев Н. Анъанавий муқаддимот ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, 1-сон.
35. Маҳмудов М. Муҳаммад Шариф Шавқий. Сўзбоши. Шавқий. Шеърлар. –Тошкент: 1964.
36. Муҳаммад Якуб Жузжоний. Мусаннифоти Амир Алишер Навоий. //

- Амир Алишер Навоий – Фоний. – Кобул: 1967.
37. Мусамухамедова Ф. О жизни и творчестве Факири. Автореферат дисс. канд. филол.наук. – Ташкент: 1974.
  38. Мадаминов А. Узлат лирикаси. // Адабий мерос, 2-китоб. – Тошкент: 1971.
  39. Мусаев Б. Амир Хусрав девонларининг қўлёзмалари ҳақида. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 4-сон.
  40. Муҳаммадиев Н. Сорғорибтур лоларўйим. // Гулистон, 1980, 2-сон.
  41. Навоийга армуғон. (Мақолалар тўплами). – Тошкент: 1968.
  42. Носиров О. Ўзбек классик адабиётида ғазал жанрининг шаклланиши ва такомилли. Филол.фан.номз дисс. – Тошкент: 1968.
  43. Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Тошкент: 1968.
  44. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Фан, 1972.
  45. Ойбек Адабий-танқидий мақолалар, Мукамал асарлар тўплами, 19 томлик, 13-том. – Тошкент: 1979.
  46. Родоначалъник узбекской литературы. –Тошкент: 1940.
  47. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. –Тошкент: 1979.
  48. Сулаймон Ҳ. «Ҳазойин ул-маоний» матнларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. // Ҳазойин ул-маоний. 4 томлик, 1-том. – Тошкент:1959.
  49. Сулаймон Ҳ. Алишер Навоийнинг янги топилган асари «Ситтаи заурия». // Адабий мерос, 1-китоб. – Тошкент: Фан, 1968.
  50. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. –Тошкент: 1969.
  51. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент:Ўқитувчи, 1980.
  52. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Тошкент: 1978.
  53. Серикова Л. Алишер Навоий асарларининг рус тилига таржимаси. // Адабий мерос, 1980, 2/14/ - сон.
  54. Серикова Л. Предисловие к «Сокровишнитсе мислей» Алишера Наваи.

- // Адабий мерос, 1984, 1/29/ - 2/30-сонлар.
55. Солиҳова М. Алишер Навоий девонларига ёзилган дебочаларда шоир биографиясига доир маълумотлар. // Адабий мерос. 1-китоб. – Тошкент: 1968.
  56. Улуғ ўзбек шоири. –Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1948.
  57. Фарҳанги забони тоҷики. Чилди 2. – М.: 1969.
  58. Холиқов Р. Муҳсиний - серкирра ижод соҳиби. –Адабий мерос. – Тошкент: 1973.
  59. Шарафиддинов О. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). –Тошкент: 1971.
  60. Шомухамедов Ш. Абдурахмон Жомий. –Тошкент: 1964.
  61. Шомухамедов Ш. Саъдий Шерозий. –Тошкент: 1964.
  62. Шомухамедов Ш. Ҳофиз Шерозий. –Тошкент: 1965.
  63. Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Амир Хусрав Деҳлавий. – Тошкент: 1971.
  64. Юсупов М. Алишер Навоий насрий асарлари тилининг лексик катламларини ўрганиш таҷрибасидан. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979, 2-сон.
  65. Ўзбек совет энциклопедияси. 14 томлик, 3-том. – Тошкент: 1972.
  66. Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент: Фан, 1976.
  67. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. – Тошкент: Фан, 1976.
  68. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик, 1-том. – М.: 1981.
  69. Ўзбек насри тарихидан. –Тошкент: Фан, 1982.
  70. Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. –Тошкент: 1962.
  71. Қодирова М. Амирий. Адабий мерос, 2-китоб. –Тошкент: 1975.
  72. Қудратиллаев Ҳ. Наваи о художественном творчестве и труде писателя. Автореферат дисс. канд. филол. наук. – Тошкент: 1975.
  73. Қудратиллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. –Тошкент: 1991.
  74. Ғаниева С. Навоий ва Хусайн Бойқаро. // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент:1968.
  75. Ғаниева С. Алишер Навоий насрида назм ва унинг роли. // Ўзбек тили

- ва адабиёти, 1979, 6-сон.
76. Ғаниева С. Наср ва бадиият .// Навоий ва ижод сабоқлари. – Тошкент: 1981.
77. Ғанихўжаев Ф. Табибий. – Тошкент: Фан, 1978.
78. Ғиёс ул-луғат. Иборат аз се чилд, чилд 1. – Душанбе: 1987.
79. Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танкидий карашлари, Тошкент, 1959.
80. Хайитметов А. Навоий лирикаси. –Тошкент: 1961.
81. Хайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. –Тошкент: 1963.
82. Хайитметов А. Навоий лирикасида реалистик моментлар ва элементлар. // Навоий даҳоси. –Тошкент: 1970.
83. Хайитметов А. Навоийнинг форсий мактублари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 1-сон.
84. Хайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар. // Ҳаётбахш чашма. – Тошкент: 1974.
85. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Ибрагимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Тошкент: 1970.
86. Ҳасанов С. Бобурнинг «Мухтасар» асарида баҳр ва вазнлар ҳамда уларнинг баён килиниш услуби. // Адабий мерос, 3-китоб. – Тошкент: 1973.
87. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. –Тошкент: Фан, 1981.

МУНДАРИЖА:

Кириш.....	
1-боб. Ўзбек адабиётида дебоча ва унинг юзага келиш тарихи.....	
2-боб. Алишер Навоий дебочалари ва уларнинг илмий қиммати.....	
3-боб. Алишер Навоий дебочаларининг бадиий хусусиятлари.....	
4-боб. Навоийдан кейинги даврда яратилган дебочалар.....	
Хулоса.....	
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	